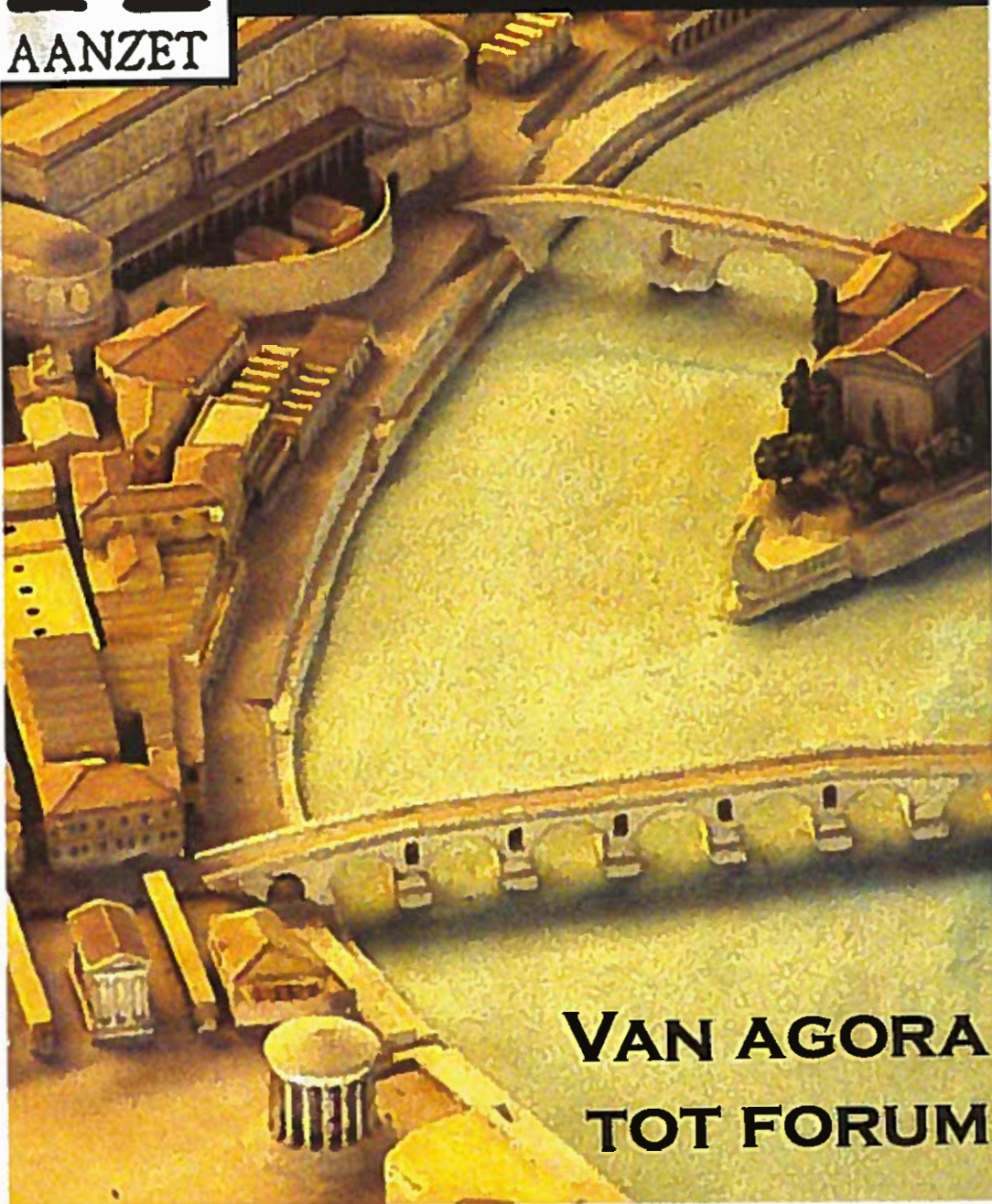

A

AANZET

AANZET

JAARGANG 21, NR. 2

**VAN AGORA
TOT FORUM**

AANZET

Historisch Tijdschrift *Aanzet* – Jaargang 21 nr. 2 'Stedelijk leven in de Oudheid'

Colofon

Historisch Tijdschrift *Aanzet*, opgericht in 1982, wordt sinds 2000 uitgegeven door de Utrechtse Historische Studenten Kring. Sinds 1 september 1999 bestaat een jaargang uit drie themanummers.

De redactie biedt jonge historici de ruimte artikelen te publiceren op basis van historisch onderzoek of historische uitgaven te recenseren.

Redactie

De *Aanzet*-redactie bestaat uit studenten die op vrijwillige basis werken. Zij studeren geschiedenis aan het Instituut voor Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Redactieleden

Jan Danneel
Laurens van Esch (vz.)
Marten de Graaf
Bianca Granneman
Martijn Lak
Johan Lamberts
Petra Links
Vera Rademaker
Arjan Vreeburg
Maarten Waterman

Redactie-adres

Historisch Tijdschrift *Aanzet*
Kromme Nieuwegracht 66, 2.08
3512 HL Utrecht
tel. 030-2536411
uhskaanzet@yahoo.com

Abonnementen

Een jaarabonnement kost € 7, -.

Steunleden betalen € 12, -.

Giro: 53.60.314

t.n.v.: UHSK

3512 HL/66 Utrecht

o.v.v. het gewenste abonnement.

Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij twee maanden voor afloop opgezegd.

Gelieve adreswijzingen door te geven aan de redactie.

Losse nummers

Losse nummers zijn verkrijgbaar bij het Boekenfonds van de Utrechtse Historische Studentenkring (€ 2,25)

ISSN: 0926-1265

Omslag:

Nelleke Lafeber

Inhoud

Voorwoord	4
Perspectief	5
S. Evers, <i>Romeinse steden in Noord-Afrika</i>	
Artikelen	
M. Goudriaan, <i>De Romeinse jongeman</i>	10
P. Viskil, <i>Building images of cities</i>	18
H. Leijen, <i>Hygiëne in het oude Rome</i>	22
K. van Lakwijk en P. Jansen, <i>Propaganda of piëteit?</i>	27
De Passie	
... van Duco Hellema (J. Danneel)	34
Alexander centraal	
R. Strootman, <i>Alexander de Grote: held of hufter?</i>	38
A. Vreeburg, <i>De legende op het witte doek</i>	42
M. Waterman, <i>Alexander's veldtocht door Perzië</i>	44
Kortom	
N. Lafeber, <i>De waarheid over Floris</i> van Ronald de Graaf	47
M. Lak, <i>Oorlog, mijn arme schapen</i> van Ronald de Graaf	48
L. van Esch, <i>Heulen met Hitler</i> van Ian Kershaw	50
V. Rademaker, <i>The plot against America</i> van Philip Roth	52
M. Lak, <i>Het minste kwaad</i> van Michael Ignatieff	53
Agenda	55
Lezen	57
Literatuurlijsten	58

Voorwoord

De Oudheid is de periode waarin de basis van de moderne beschaving werd gelegd. Landbouw en veeteelt, geschreven taal, religie en politieke organisatie vinden hun oorsprong in deze periode. Het ontstaan van steden speelde een belangrijke rol in deze ontwikkelingen. Zowel de mogelijkheden als de behoeften van de stedelijke bevolking versnelden cruciale ontwikkelingen in de menselijke samenleving. Onze levens worden tot op de dag van vandaag beïnvloed door wat zich op de Acropolis van Athene en het *Forum Romanum* heeft afgespeeld.

Naast de grote ontwikkelingen op het gebied van kunst, filosofie en politiek was er natuurlijk ook het dagelijkse leven van de stedeling in de Oudheid. Het stedelijk leven vormt een belangrijk onderdeel van het onderzoek naar de Oudheid, en uit de variatie van artikelen in deze *Aanzet* blijkt de grote verscheidenheid ervan. Een voorbeeld daarvan is het studentenleven, dat aan bod komt in het artikel van Martijn Goudriaan over de Romeinse jongeman. Hierin draait het vooral om de vraag of de Romeinse maatschappij de jongeman als leeftijdscategorie onderscheidde. Pascal Viskils artikel schetst het historiografische debat over de antieke stad als utopie of dystopie. In het verlengde daarvan ligt het artikel van Hanna Leijen over hygiëne in het oude Rome. Een *Aanzet*nummer over de Oudheid zou niet compleet zijn zonder een bijdrage over Athene. Klaartje van Lakwijk en Pauline Jansen voorzien daarin met een artikel over de introductie van nieuwe goden in het Atheense pantheon.

In *Perspectief* besteedt Sander Evers aandacht aan steden in Noord-Afrika in het Romeinse Rijk. Uit deze *case-study* blijkt onder meer dat vrijwel alle steden – uitgezonderd Rome – in het Romeinse Rijk dezelfde indeling kenden. Daarnaast is er in een artikel van Rolf Strootman en in twee recensiespecialia aandacht voor Alexander de Grote, die momenteel opnieuw in de belangstelling staat door Oliver Stone's filmepos. Het wisselende historische beeld van deze Macedonische veroveraar zal hierin aan bod komen.

Moge deze *Aanzet* u tot *panem et circus* zijn.

Marten de Graaf, Martijn Lak en Petra Links

Romeinse steden in Noord-Afrika

Sander Evers

Rome: de navel van de wereld! Volgens de overlevering in 753 voor Christus gesticht door Romulus en Remus, twee godenzonen die door een wolvin zouden zijn gezoogd en grootgebracht, was het voorbestemd de Stad der Steden te worden, de Eeuwige Stad. Gravend in het verleden is te zien hoe ergens in de achtste eeuw voor Christus er, wellicht door een samensmelting van een aantal dicht bijeenliggende nederzettingen, een kleine stadstaat ontstond. Verspreid over zeven heuvelen groeide Rome uit tot een machtig centrum, dat haar invloedssfeer steeds meer uitbreidde en uiteindelijk haast de gehele, tot dan toe bekende wereld overheerste.

Aanvankelijk werd Rome geregeerd door koningen, maar met het verdrijven van de laatste vorst in 509 voor Christus deed de Republiek haar intrede. En daarmee begon feitelijk het succesverhaal van de Eeuwige Stad. *Roma Aeterna* kreeg bestuurlijke instellingen die eeuwenlang zouden blijven voortbestaan. Twee magistraten, de *consules*, stonden aan de top van de hiërarchische piramide, bijgestaan door een kleine laag van aristocraten verzameld in de Senaat, met daaronder het volk vertegenwoordigd in de verschillende volksvergaderingen. Deze verdeling van de macht garandeerde een zekere stabiliteit en een enorme welvaart. Ook veroorzaakte dit mede het ontstaan en de uitbreiding van een machtig rijk. Want waar de Romeinen ook kwamen,

men, in Griekenland, verder naar het Oosten, in Gallië, de Germaanse streken tot aan de Rijn, op het Iberisch schiereiland, de Britse eilanden, in Egypte, of de rest van Noord-Afrika, overal maakten

zij bij de inrichting van veroverd gebied gebruik van de voor hen zo bekende structuren van macht. Plaatselijke machthebbers en bevolkingsgroepen werden opgeslokt in het bestuurlijke systeem dat Rome zo groot had gemaakt. Overal, eerst over de gehele Italische laars verspreid, maar vanaf de derde eeuw voor Christus ook daarbuiten, vormden de steden de spil van de Romeinse macht. Iedere stad werd bestuurd door twee magistraten, een lokale

senaat en een eigen volksvergadering. De succesformule van de stadstaat Rome werd telkens weer gereproduceerd en maakte dat Rome nooit zou ophouden te bestaan.

Eén van de gebieden waar de triomf van de Romeinse urbanisering het best aan het licht komt, is Noord-Afrika. Door de eeuwen heen, vanaf het moment van de veroveringen op Carthago tot aan de Arabische invasies, was het één van de meest welvarende, begeerlijke en begeerde gebieden binnen het Romeinse Rijk. Ingeklemd tussen de woestijn en de Middellandse Zee strekte Romeins Afrika – Egypte en Cyrene niet inbegrepen – zich uit van de Golf van Sydra (Syrtis) tot aan het huidige Casablanca. De schrijver van de *Expositio totius mundi et gentium*, die leefde in de vierde eeuw na Christus, beschreef de provincie Africa Proconsularis als ‘voorzien van alle rijkdommen.’

In de ruim vijfhonderd jaar dat de Romeinen het gebied beheerd en bestuurd hadden, was het de graanschuur van Rome en grote delen van het rijk geworden en tevens één van de belangrijkste producenten van olijfolie. Daarnaast was er een enorm rijke Romeins-Afrikaanse cultuur ontstaan, die zich wellicht het beste manifesteerde in de tal van steden, grote en kleine, die dicht op elkaar gepakt over de regio verspreid waren. Het is moeilijk een exact aantal vast te stellen, maar een totaal van 500 steden over heel Romeins Afrika en meer dan 200 in de provincie Africa Proconsularis alleen, lijkt de werkelijkheid te benaderen. Vanwege de kleine bevolkingsaantallen waren veel steden in die tijd zeker niet wat men vandaag de dag als stad zou beschouwen. Carthago was de enige ‘metropool,’ met een bevolking van boven de honderdduizend. De vierde-eeuwse dichter en redenaar Ausonius plaatste haar als derde stad in het Romeinse rijk, na Rome en Constantinopel. Lepcis Magna, waar keizer Septimius Severus (193–211) vandaan kwam, telde wellicht tachtigduizend inwoners. Belangrijke havensteden als Sabratha, Hadrumetum, Utica en Hippo Regius kenden een inwonertal van tussen de twintig- en veertigduizend. Steden in het binnenland als Volubilis, Cirta en Thysdrus waren eveneens van een dergelijke omvang. Het was echter niet de grootte die deze plaatsen tot steden maakte, maar hun status als *colonia*, *municipium*, of *civitas*. Volgens de *Expositio totius mundi et gentium* kende Romeins Afrika in de vierde eeuw na Christus nog steeds ‘een groot aantal schitterende steden.’

De laatste twee decennia heeft zich een grote verandering voltrokken in de wetenschappelijke kijk op Romeins Afrika in de derde en vierde eeuw. Er is een duidelijke beweging geweest, weg van het idee van een stedelijke beschaving in verval, naar de visie dat Afrika één van de meest welvarende gebieden binnen het Romeinse Rijk bleef. De Franse oud-historicus Lepelley wijst erop dat de studie van de steden in Noord-Afrika danig ten nadelewas beïnvloed door de vooroordelen van voorgaande generaties van wetenschappers die de interpretatie van de Late Oudheid in het algemeen hadden verwrongen. Wezenlijk archeologisch bewijsmateriaal was veelal afwezig danwel buiten beschouwing

gelaten, en de interpretatie van de wetsteksten in de *Codex Theodosianus* was doorgaans eenzijdig. Tijdens de laatste vijftiengintig jaar is het werk over Romeins Afrika vooral gedomineerd door het onderzoek naar de talloze steden. Er is enorme vooruitgang geboekt, met name in Carthago. 'The finds of the Roman period at Carthage... have exhibited the scale and intended showcase quality of the new colony and African capital founded by Augustus on the rubble and backfill of the Punic city and magnified over a period of three centuries.' De opgravingen hebben een stad blootgelegd, die van het grootste economische en culturele belang was voor Rome, voor Afrika en voor het Romeinse Rijk als geheel. Vanaf de tweede eeuw van onze jaartelling was deze stad vrijwel ongeëvenaard en haar positie bleef tot ver in de Late Oudheid gehandhaafd.

Opgravingen van steden buiten Carthago hebben eveneens substantiële resultaten opgeleverd. Tal van steden zijn opgegraven, zoals Cherchel, Djemila, Benghazi, Sétif, Bulla Regia, Dougga, Mactar, Lepcis Magna, Sbeitla, Ammaedara, Thuburbo Maius en Timgad. Gedurende de eerste, tweede en derde eeuw kenden de meeste steden een aanzienlijke groei. Deze zette zich voort in de vierde en vijfde eeuw. Evergetisme en openbare werken, zoals grote bouwactiviteiten, kenden een hoge mate van continuïteit. De Late Oudheid was allerminst een periode van stedelijk verval. Uitgaande van epigrafisch en archeologisch materiaal, Romeinse wetsteksten en patristieke literatuur, zoals de geschriften van Tertullianus en Cyprianus van Carthago uit de derde eeuw en Augustinus van Hippo uit de vierde, kan men stellen dat de economische welvaart in Romeins Afrika voortduurde, en daarmee gepaard 'a resolute determination to preserve the material fabric of the classical city, at whatever cost, as an amenity for the inhabitants... to exalt the glory of the "most splendid cities."'

Veel theorieën suggereren dat de klassieke stad in al haar aspecten tijdens de Romeinse keizertijd geleidelijk aan in verval raakte en verdween. Maar in Noord-Afrika bleven welvaart en de klassieke politieke tradities in stand. Archeologisch onderzoek en tal van opgravingen hebben laten zien dat in de meeste gevallen de gebieden van stedelijke bewoning uit de vroege keizertijd bewoond bleven ten tijde van de Late Oudheid en dat soms zelfs nieuwe zones werden opgebouwd. De vierde en vroege vijfde eeuw tonen een opmerkelijke graad van vitaliteit in Romeins Afrika, niet alleen in de steden maar ook op het platteland. Victor, bisschop van Vita aan het eind van de vijfde eeuw, lijkt hieraan te herinneren wanneer hij schrijft dat de Vandalen tijdens hun invasie een provincie vonden 'die vrede kende en rust genoot, het hele land prachtig en bloeiend van alle kanten.'

Een opmerkelijk kenmerk van de Afrikaanse steden, die de visie ondersteunt dat het stedelijk leven in de provincies bleef voortbestaan, is het overleven van hun juridische status. Na de uitbreiding van het Romeins burgerschap in 212 door keizer Caracalla verloor het onderscheid tussen *coloniae*, *municipia* en *civitates peregrinae* haar betekenis. De keizers 'did issue legal pronouncements which were held to be valid equally for all types of community; consonantal with this, lawyers came to use first *res publica* and later *civitas* as a term to denote any of

these communities without distinction.' De steden in Afrika, zo blijkt uit zowel inscripties als in de literatuur, lijken hun oude status te hebben gehandhaafd. Ammianus Marcellinus, een vierde-eeuwse historicus, maakt zich over het algemeen niet echt druk om de juridische verschillen tussen de steden in het Romeinse rijk en heeft het doorgaans vooral over *municipia*. De Afrikaan Augustinus verwijst echter nog naar Carthago als *colonia*, Thagaste, zijn geboorteplaats, was een *municipium*. Vanaf de derde eeuw, gedurende de gehele periode van de Late Oudheid, is het gebruik van deze juridische titels consistent in alle zes provincies van het diocees Afrika. Een analyse van het epigrafisch materiaal laat zien dat 82 steden nog de titel *municipium* voerden, en 62 die van *colonia*. Deze 144 steden vormden een aanzienlijk percentage van de naar schatting 500 steden in dit deel van het rijk. Bovendien was Noord-Afrika de enige regio waarvoor de titels van *colonia* and *municipium* werden gehandhaafd in de *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti*, en aangegeven op de *Tabula Peutingeriana*.

De reden voor het handhaven van deze juridische status gedurende de Late Oudheid, en het feit dat Afrika een uitzondering vormde, kan wellicht gevonden worden in de economische welvaart. De bronnen van inkomsten waren nog lang niet opgedroogd, integendeel: met name de provincies Africa Proconsularis, Byzacena en Numidia bleven tot ver in de vierde en vijfde eeuw een aanzienlijk overschot produceren. Er kan gesuggereerd worden dat het blijven voeren van de traditionele Romeinse status een uitdrukking was van lokale trots. Dit werd sterk gemotiveerd door de gunstige economische basis van de vele steden, niet alleen de grote en belangrijke plaatsen, maar ook de kleinere steden. De traditionele status vergrootte het prestige. Het handhaven ervan kan worden gezien als één van de vele voorbeelden van de continuïteit van de stedelijke mentaliteit en geestkracht, alsook de trouw aan de Romeinse traditie en de cultuur.

De drie wezenlijke elementen binnen de constitutie van de antieke stad waren de magistraten, de raad (*ordo* of *curia*), en het volk. Tot vrij recent werd verondersteld dat het laatste element aan het begin van de vierde eeuw al lang

had opgehouden een rol te spelen binnen het politieke kader. Wetsteksten in de *Codex Theodosianus* uit de vierde eeuw geven echter aan dat het volk nog steeds kon interveniëren bij stedelijke verkiezingen. Uit een groot aantal inscripties komen tal van andere voorbeelden van interventie en participatie naar voren. Het recht en de mogelijkheid van het volk in te grijpen en deel te nemen aan besluitvorming en het openbare leven, overleefde. De stedelijke sociale, politieke en administratieve structuren bleven voortbestaan tot in de Byzantijnse periode. Nieuwe ambten zoals dat van *curator rei publicae*, dat zich in de loop van de derde en vierde eeuw ontwikkelde, en dat van *defensor civitatis*, ingevoerd in 368, werden al snel volledig geabsorbeerd in het traditionele stedelijke stelsel. Veranderingen waren zichtbaar, zoals de groeiende rol van de bisschop in het openbare leven.

Pas in de Byzantijnse periode werden bisschoppen de meest invloedrijke figuren, die verantwoordelijkheid voor stedelijke aangelegenheden in een geformaliseerde positie droegen. In bepaalde delen van het westen, en vooral in Romeins Afrika, groeide de invloed van de bisschop veel langzamer, omdat de macht in de steden nog stevig in handen was van de lokale bestuurders, de *curiae* en de *curiales*. In de meeste gevallen was het charismatische gezag van de bisschop veel belangrijker dan zijn formele autoriteit. Bisschoppen namen hun plaats in temidden van de overige rijke en invloedrijke mannen van een stad, maar ze dienden doorgaans een felle concurrentieslag aan te gaan met die overige rijke en invloedrijke mannen, de gevestigde orde. Ook hier zou men kunnen spreken van een incorporatie van een nieuw element in het stedelijke stelsel, dat niet verdween. Het stedelijk leven in het Romeinse Rijk ging door.

De Romeinse jongeman

Martijn Goudriaan

De filosoof Seneca (ca. 5 v. Chr. – 65 n. Chr.) typeerde in de eerste eeuw van onze jaartelling de jongemannen van zijn tijd als een lui, verwijfd en ijdel persoon. Is dat beeld sterk overdreven? Had de jongeman wel tijd zich zo te gedragen, moest de adolescent niet studeren of bijvoorbeeld allerlei publieke functies bekleden? Dat is de centrale vraag in dit artikel. De periode die in dit stuk beschreven wordt, is de tijd waaruit de meeste bronnen overgeleverd zijn, de Late Republiek (ca. 100 v. Chr.) tot ruwweg het begin van de derde eeuw na Christus.

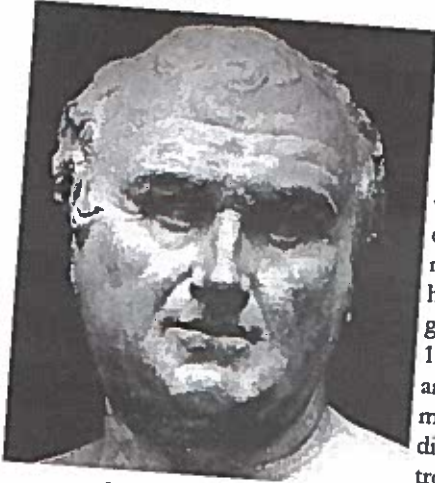
Deze specifieke periode wordt behandeld, omdat er vanaf de tweede eeuw v. Chr. veel gebeurde binnen de Romeinse samenleving. In 201 v. Chr. eindigde de Tweede Punische Oorlog (218-201 v. Chr.) en hiermee werd de Romeinse heerschappij aanzienlijk vergroot. In 168 v. Chr. won L. Aemilius Paullus de slag bij Pydna van de Macedonische koning Perseus; daarna heerste Rome over het Middellandse Zeegebied. Door deze overwinningen kwamen veel kostbaarheden richting het Italische schiereiland en vielen voornamelijk in de handen van de Romeinse elite. De aristocratische bovenlaag werd in verhouding met het volk heel rijk. Of deze nieuwe rijkdom gevolgen had voor de zonen van de bestuurlijke bovenlaag, zal in dit werkstuk behandeld gaan worden.

Seneca (ca. 5 v. Chr. - 65 n. Chr.)

Het debat over de adolescent in het Romeinse Rijk is lange tijd nauwelijks aan de orde geweest. Er zijn voor de jaren zeventig enkele studies geweest die zijdelings de adolescent behandelden, maar dan niet als aparte groep. In 1977 publiceerde de Belgische historicus E. Eyben het boek *De jonge Romein volgens literaire bronnen der periode ca. 200 v. Chr. tot ca. 500 na Chr.* Daarmee werd voor het eerst over de adolescent als aparte groep geschreven. De Nederlandse geschiedschrijver H.W. Pleket kwam met een artikel waarin hij Eyben bekritiseert. Dit was het begin van een debat dat nog steeds voortduurt. De laatste jaren zijn meer historici zich met het onderwerp gaan bezighouden, waardoor

niet beperkt, maar in praktijk kon elke voor hem nadelige handeling ongedaan gemaakt worden. Hierdoor werd het bijvoorbeeld moeilijker geld te lenen.

Publius Terentius Afer
(195-159 v. Chr.)

We zien hier dat de kinderjaren eindigen bij het aannemen van de *toga virilis* en dat dit gebeurde op een leeftijd vanaf veertien tot maximaal zeventien jaar. Mocht er een periode bestaan die wij nu de pubertijd noemen, dan is het einde ervan moeilijk te bepalen. Sommige auteurs stellen dat het huwelijk het begin van volwassenheid is. Volgens komediedichter Terentius (195-159 v. Chr.) brengt het huwelijk een ander leven en een andere moraal mee. Een ander voorbeeld is Cicero, die hoopt dat als zijn dochter Tullia trouwt met Dolabella, er een einde komt aan de tekorten van haar man.

Op welke leeftijd trouwde een Romeinse man? Hierover bestaan verschillende meningen. Uit de studie van H. Nordberg blijkt dat veel jongemannen al tussen de 18 en 25 jaar trouwden. Er dient hier echter te worden opgemerkt dat dit het gemiddelde van alle lagen van de Romeinse samenleving betreft. Wij hebben het hier echter over de elite. Studies die daarop betrekking hebben, geven een gemiddelde in de late Republiek van rond de 30 jaar; in de Vroege Keizertijd (27 v. Chr.-193 n. Chr.) komt deze leeftijd wat lager te liggen, rond de 25 jaar. De reden hiervoor is de wetgeving van Augustus, die bepaalde dat je alleen een politieke carrière mocht beginnen als je een vrouw en kinderen had. Het gat dat zit tussen het aannemen van de *toga virilis* en het huwelijk ligt voor de jongeman uit de elite tussen de acht en de twaalf jaar. We kunnen hiermee stellen dat deze periode als adolescentie gezien zou kunnen worden, tenminste, als de Romeinen dit als aparte levensfase zouden zien.

Een andere gebeurtenis die het einde van de al dan niet bestaande pubertijd inluide, was het gaan bekleden van een publiek ambt. Vóór 180 v. Chr. was daaraan geen minimumleeftijd verbonden. In dat jaar werd de *Lex Villia annalis* aangenomen, waarin het voor mannen onder de 27-30 jaar verboden werd een publiek ambt te bekleden. Deze beperking gold echter niet voor alle ambten, slechts voor de tot de *cursus honorum* behorende ambten. Functies van het vigintiviraat en in het leger bleven beschikbaar voor jongemannen. Het bewijs hiervoor wordt geleverd door vele inscripties waarop het

leven van overleden jongeren wordt beschreven met de functies, die zij in hun korte levens hadden bekleed. Deze functies waren zowel publiek als militair. Inscripties bewijzen dat jongemannen al vroeg in hun leven publieke functies bekleedden. Als dit het einde van de jeugdijaren moet markeren, kunnen we concluderen dat er geen jeugdijaren zijn na de aanname van de *toga virilis*.

Adulescentia

Een ander punt waaruit afgeleid kan worden wanneer de jongeman een volwassene werd, zijn de leeftijdsindelingen die door vele auteurs in de Oudheid gemaakt zijn. Deze variëren van drie tot zeven leeftijden. Aangezien het onderwerp van dit essay de Romeinse jeugd in de Late Republiek en Vroege Keizertijd betreft, zullen de klassiek Griekse bronnen buiten beschouwing worden gelaten. De driedelige indeling wordt meestal gekenmerkt door *puer*, *iuuenis* en *senex*. De vier tot zevendelige indelingen ontstaan uit het opsplitsen van de drie hoofdtakken, *pueritia*, *iuuentus* en *senectus*. De vierdelige indeling ontstaat doorgaans door splitsing van de middengroep. In de vroege Oudheid zijn er veel benamingen voor de twee middengroepen. De eerste ervan is meestal *adulescentia* of *iuuentus*. De tweede groep heeft dan een andere benaming, zoals *constans aetas* of *medio aetas*. Tijdens de late Oudheid wordt *adulescentia* opgevolgd door *iuuentus*.

De vijfdelige indeling vinden we terug bij de Romeinse geleerde, schrijver en dichter Marcus Terentius Varro (116-27 v. Chr.). Deze indeling was gebaseerd op de legerhervorming van Servius Tullius, volgens de overlevering, de zesde koning van Rome (ca. 578-535 v. Chr.) Hij bracht de burgers in drie leeftijdsklassen onder: de *pueri* tot zeventien jaar, de *iuniores* tot 46 jaar en de ouderen, de *seniores*. In deze vroege periode duurde de jeugd dus van zeventien tot 46 jaar en had ze als taak het vaderland te verdedigen. De indeling van Varro in vijf trappen vond aanvankelijk niet veel navolging, maar tijdens de late Oudheid werd zijn indeling vaker gebruikt. De vijf delen ontstaan als de eerste en tweede hoofdtrap onderverdeeld worden. De derde, *senectus*, blijft bijna altijd onveranderd. De eerste hoofdtrap wordt onderverdeeld in *infantia* en *pueritia*. In de middentrap wordt doorgaans de onderverdeeling *adulescentia* en *iuuentus* gemaakt. Elk van de delen duurde vijftien jaar, de adolescentie begon bij deze indeling op vijftienjarige- en eindigde op dertigjarige leeftijd. Deze indelingen waren echter niet zo strak als ze wellicht overkomen. Cicero noemt zijn zoon Quintus nadat hij de *toga virilis* aangenomen had, en dus rond de 15-17 jaar was, nog steeds *puer*.

De levensindelingen van de Romeinen geven geen duidelijk einde van de adolescentie aan. Uit de leeftijden waarop men de politiek in ging, zouden we kunnen afleiden dat er geen jongeren bestonden. Maar als we de lacune tussen het aannemen van de *toga virilis*, waarbij een persoon geen kind meer was, en het huwelijk, waarin de jeugdijaren afgesloten werden, in ogenschouw nemen, zien we een periode, die wordt gekenmerkt door fysiologi-

sche veranderingen, die wij pubertijd noemen. Zagen de Romeinen deze lacune ook als een aparte levensfase?

Lacune?

Zoals in de inleiding naar voren is gebracht, wordt het debat over de jongeman in het Romeinse Rijk door de uitgangspunten van twee historici bepaald, namelijk Eyben en Pleket. Eerstgenoemde schetst de adolescentie als een aparte sociale groep; Pleket zet daar vraagtekens bij en heeft hierop kritiek geuit. Eyben wil met zijn boek het volgende bereiken:

Het is de bedoeling een Gesamtbild te brengen van de jeugd uit de ganse Romeinse Oudheid, van haar gemeenschappelijke kenmerken doorheen de verschillende periodes, maar ook van de evolutie die ze doormaakte. (...) Onder Romein verstaan we heel wat meer dan de inwoners van de stad Rome. Het is degene die zich als het ware opgenomen voelt in het Romeinse imperium. Doorheen de geschiedenis wordt dit begrip dus steeds ruimer.

Zoals de titel van zijn boek al stelt, wil Eyben dit *Gesamtbild* geven door gebruik te maken van literaire bronnen. Andere bronnen, zoals inscripties en papyri, worden niet gebruikt om zijn opvatting te staven.

In de afbakening van de pubertijd ziet hij een groot gat tussen kind en volwassene. De termen die worden gebruikt om de adolescent te benoemen, zijn *iuventus/iuvenis* of *adulescentia/adulescens*. Het feit dat er benamingen zijn voor deze groep, toont volgens Eyben aan dat deze groep er ook daadwerkelijk bestond. Deze lacune leidde er samen met de toegenomen welvaart toe dat jongemannen veel vrijheid hadden en daarin een losbandig leven leidden. Hij omschrijft hen als volgt: *fufnummers, dandies* en verkwisters.

De pubertijd kon een tijd van vrijheid zijn, omdat men laat huwde en er voor het vijftienvingste levensjaar geen publieke functies bekleed mochten worden. Wel kon de goeude jongeman gaan studeren in de grote studentencentra als Alexandrië, Athene en later ook Rome. In deze steden ontstond een subcultuur, een aparte wereld met eigen wetten en normen. Marseille was ook een optie, omdat het daar, zoals historicus en aardrijkskundige Strabo (ca. 60 v. Chr.-20 n. Chr.) schrijft, rustiger, goedkoper en moreel veiliger was. Dit geeft aan dat het er in de andere studentensteden anders aan toeging. Volgens Eusebius (ca. 260-340), bisschop van Caesarea in Judaea, was het merkwaardig dat een zekere Appianus tijdens zijn studies in Beiroet zijn kuisheid bewaarde en Libanius zette zich af tegen leerlingen die met hun vaders geld brassen, dobbelen, slempen en 'nog ergere dingen' doen. Ook Cicero vermeldt dat zijn zoon voortdurend in geldnood zit als hij in Athene is om te studeren. Bovendien komt er niks van studeren terecht, komt zijn zoon in aanraking met verkeerd gezelschap en geeft hij zich over aan losbandigheid.

Deze losbandigheid ziet Eyben als iets dat jeugd eigen is. Hij ziet dit

terug in muziek, dans, in het circus en theater. Leraar in welsprekendheid Quintilianus (36-96 n. Chr.) vond dat de 'moderne' dans verwijfd en wellustig was en daarmee zou dit het laatste greintje mannelijkheid van de jongeren doden. Ook bij de wagenrennen was losbandig gedrag te zien. Aanhangers van de verschillende wagens gingen met elkaar op de vuist, vergokten veel geld en de aanwezigheid van jonge, fraai uitgedoste meisjes leidde tot moreel verkeerd gedrag.

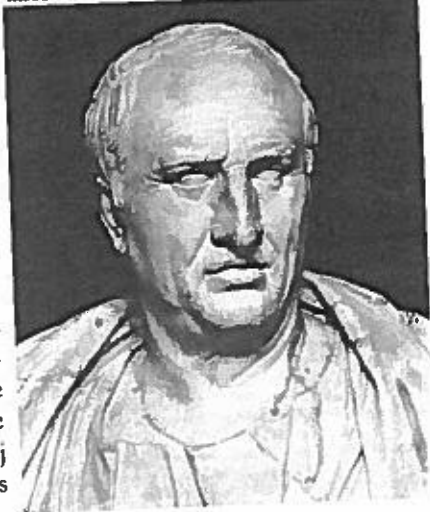
Dit gedrag lijkt voor vele jongeren een aantrekkelijke levensstijl te zijn. En het lijkt helemaal een feest te zijn als ze eenmaal uit hun moederstad weg zijn gegaan om te gaan studeren en in een vreemde stad met veel geld een losbandig leven kunnen leiden.

Dat wil Pleket niet aanvallen, want de beschikbare bronnen zijn hier nauwelijks tegen te spreken. De kritiek van de Nederlandse historicus richt zich voornamelijk op de bronnen die Eyben gebruikt heeft. Om een goed beeld 'van de jeugd uit de ganse Romeinse Oudheid' te kunnen geven, moet er niet slechts op literaire bronnen worden vertrouwd, maar ook op inscripties, de archeologie en papyri.

Op basis van dit punt gaat Pleket aan het werk. Het gat dat Eyben ziet tussen de kinderjaren en de volwassene is er volgens Pleket niet:

Het is duidelijk: in de door weldoeners-aristocratiën geregeerde Griekse steden van het Romeinse Rijk is men vroeg oud; anders gezegd: wat in onze cultuur als 'puber' en 'adolescent' te boek staat (...) functioneerde in Griekse steden als volwassenen.

Jonge personen moesten al vrij snel allerlei functies in het openbare leven bekleden en bovendien huwden ze jong. Daar kunnen mijns inziens vraagtekens bij worden gezet, want het werk waar Pleket zich op beroept, is een studie over de huwelijksleeftijd van het Romeinse Rijk als geheel. De verschillen tussen het gewone volk en de elitefamilies waren aanzienlijk en daarom zal de huwelijksleeftijd ook anders zijn. Dat lijkt ook zo te zijn, in ieder geval vóór de wetgeving van Augustus. In de Late Republiek trouwde de man laat, zo rond zijn dertigste jaar. Na de triomf van Augustus bij Actium tegen Cleopatra en Marcus Antonius in 31 v. Chr. is er een daling in de huwelijksleeftijd te zien. De reden hiervoor is de invoering van

Cicero (106 - 43 v. Chr.)

morele wetgeving die bepaalde dat men getrouwd moest zijn om een publiek ambt te kunnen bekleden. Het gat dat Eyben constateert en dat Pleket probeert te ontkennen, is er niet, doordat al snel publieke functies bekleed moesten worden. Functies in het *cursus honorum* waren niet beschikbaar voor de jongeman, daarvoor moest men een bepaalde leeftijd hebben bereikt. Andere functies, voornamelijk in de steden buiten Rome, waren wel toegankelijk voor deze groep. Dit geeft echter nog niet aan dat de adolescentie niet als aparte groep werd gezien, maar wel dat de puber in het openbare leven moest functioneren als volwassene.

Dat er in dat leven af en toe een keer een uitwas plaatsvond, was niet slechts aan jongeren voorbehouden. Bij theaterstukken, wagenrennen, etc. waren het niet alleen de adolescenten die losbandig leefden, maar zeker ook de ouderen. Dit is niet een exclusief jeugdverschijnsel dat volgens Eyben zelfs een subcultuur is, maar dit gedrag typeerde de adolescent niet.

De termen die door de Romeinen werden gebruikt om de jongeman mee te benoemen, zijn voor Pleket juist reden om aan te tonen dat de jongere niet tot een aparte groep behoorde. Volgens Pleket laat Eyben juist na één essentiële waarneming te formuleren:

De Romeinen zagen wel dat er in en aan het lijf van 14-18-jarigen iets aan het gebeuren was, maar zij hebben daarin geen aanleiding gevonden om die korte periode op basis van die kenmerken als een gans eigensoortige periode af te grenzen tegenover de erop volgende jaren; m.a.w. het op één hoop gooien van de 15-30 jarigen is nu uitgerekend fysiologisch niet onderbouwd in de Oudheid; fysiologisch zouden de Ouden een categorisering van de 14-18-jarigen (onze 'pubers') hebben kunnen verdedigen, maar dat hebben ze nu precies niet gedaan.

Het feit dat er geen aparte benaming is voor de jongeren en bovendien veel verschillende termen door elkaar heen worden gebruikt, waarbij ook nog eens andere grenzen aan het begin en het einde van de genoemde fasen worden gesteld, geeft volgens Pleket aan dat er geen aparte sociale groep was, die wij nu pubers noemen.

De bronnen die Eyben gebruikt, geven een te eenzijdig beeld van het probleem dat hij probeert te beschrijven. Zijn bronnen zijn door en over de elite geschreven, waarbij de vrouw bijvoorbeeld nauwelijks genoemd wordt. Bovendien zijn de literaire bronnen voor het overgrote deel in en over Rome geschreven, waardoor zijn onderzoek niet representatief is voor het Romeinse imperium als geheel. Toch probeert de Belgische historicus een beeld te geven van de jonge Romein, zowel man als vrouw, in het hele Romeinse Rijk. Dat is op grond van zijn bronnen in mijn optiek niet mogelijk, omdat ze niet toereikend zijn.

Conclusie

Had de jongeman wel tijd zich lui en verwijfd te gedragen, moest de adolescent niet studeren of allerlei publieke functies bekleden? Dat was de vraag die in het begin van dit artikel gesteld werd. Om deze te beantwoorden, is gekeken naar het begin van de adolescentie. Die bleek vrij eenvoudig aan te wijzen: het aannemen van de *toga virilis*, op een leeftijd variërend van veertien tot zeventien jaar. Daarna was de jongeman vrij, omdat hij alle verantwoordelijkheden van een volwassene kreeg. Dit veranderde enigszins na de invoering van de *Lex (P)laetoria* waarbij personen beneden de vijftientig werden behoed voor uitbuiting, maar theoretisch konden jongeren doen wat ze wilden. Het einde, als de jongere als aparte groep al zou bestaan, kan moeilijk worden aangewezen. Het huwelijk en de aanvaarding van een publiek ambt kunnen als einde worden aangewezen, maar deze vallen niet samen. Uit de epigrafische bronnen blijkt dat publieke ambten al op jonge leeftijd door personen uit de goeude klassen werden bekleed en het huwelijk zou daarna wel volgen op 25-30-jarige leeftijd. De tijd ertussen werd besteed aan het bekleden van ambten of studeren in een andere stad. Uit de bronnen blijkt dat de jongeren daar hun gang konden gaan. Er werd gefeest, gegokt en gesloopt.

Het gegeven dat er geen aparte naam voor de adolescentie was (er waren wel verschillende termen waar ons begrip pubers ingepast kan worden, maar die ruimer zijn dan het hedendaagse begrip), geeft aan dat de Romeinen de pubertijd niet als een aparte levensfase zagen. Na het bekijken van beide standpunten is het werk van Pleket overtuigender. De jongeman als *dandy* bestond niet als aparte sociale groep. De ouderen vonden ook dat adolescenten zich als volwassenen moesten gedragen; zij zagen de jongeren namelijk in de eerste plaats als jonge volwassene.

Building images of cities. A critical view towards the historian's craft

Pascal Viskil

Cities and city life are much debated in politics, newspapers and in historiography too. Politicians, journalists and historians build images of (past) communities. In these images, one can often perceive certain prejudices; therefore, they must be seen in their own context. For politicians and journalists this is less problematic (considering current societies), than for historians. Historians try to reconsider events and values in the past, which they study from present society. This can lead to structural mistakes in reconstructing the past.

This essay deals primarily with imagebuilding of cities, especially within the historiography of ancient cities. The aim is to show that historians try to be as objective as they can be, but that they all stand – unconsciously – in the middle of a tradition. Therefore, two major themes are to be considered: first, the pervasive power of ideals and, second, the use of (literary) sources. While surveying these themes one central element is used to illustrate these methodological issues: the study of health and sanitation in Rome.

The power of ideals

In his article *Writing the Roman metropolis* (1997), Ray Laurence discusses several consequences of being influenced by tradition, culture and history. The main argument he deals with, is the way in which Rome is illustrated in historiography. The main issue for Laurence is the strong dichotomy between Rome and other Roman cities proposed by English-speaking scholars, while scholars from other countries see a less obvious one.

Laurence's argument is based on the idea that in nineteenth century England there were many commentators on the conditions of the modern city, for example Engels, Kingsley and Dickens. Poor conditions in the cities of the United Kingdom described by these commentators influenced the ideals of city life. By consequence, men started looking for better alternatives: 'combining the best of the city and the countryside in a new urban form'. This is how Utopia came into being. Conferences were organized where the history of the city was discussed. The survey of the city history started with the cities of Greece and Rome, 'geometrically planned entities with relatively small populations'. These conferences rejected, as a whole, the overcrowded metropolis in favour of a lower density urbanism. Rome was for them the opposite of utopia: dystopia. In discussing social conditions, overcrowding was the keyword; therefore, it became the characteristic metropolises and finally led to the ultimate condemnation of life in the city. These comments and conclusions influenced twentieth century scholars, which led to a conti-

nuing negative view towards crowded metropolises.

It is typical for English discussions to praise the lower density settlements (i.e. Pompeii). Good examples of this kind of praise can be found in the work of Alex Scobie *Slums, sanitation, and mortality in the Roman world*. I shall give only two: first, in the discussion of the structural soundness of *insulae* (ancient 'flats'), Scobie does not want to extrapolate conclusions from archaeological evidence found in Ostia to those concerning Rome. His argument is that 'Rome ... was larger, more congested, and did not undergo the type of radical redevelopment experienced at Ostia ...'. Of course, Rome was bigger and more congested, but why should *insulae* have been built in another way? There is no indication for any difference between building in Rome and Ostia. A second and maybe more clarifying example is the discussion about the quality of drinking water:

It might be argued that in smaller Roman towns inhabitants relied on rainwater collected in domestic cisterns, if a town was not supplied by an aqueduct or, if it was, repairs necessitated the temporary suspension of such a supply.

In other words, Scobie thinks that it only rains in smaller towns! Of course, in Rome there were more *insulae*, which did not have *impluvia* (rainwater basins underneath a roof with a central opening), so citizens of metropolises relied more on other supplies. This, however, does not mean that there were no other possibilities to collect rainwater (i.e. jars on the roof). These examples prove the praise of the small-scale communities to be unrealistic.

To sum up: the low social standards in industrial cities of Britain in the nineteenth century led to specific comments. In reaction, men tried to find alternatives that could end overcrowding, the main reason of poor living conditions. Therefore, low-density entities were preferred in contrast to overcrowding metropolis conditions. This ideal still influences English scholarship. Awareness of this tradition of thinking is an important issue when one tries to be objective. In the following, the importance of this consciousness will be illustrated on the basis of source criticism.

Usage of (literary) sources

As showed, knowing the tradition in which one stands can make conclusions more objective. This is very important, because objectivity is what academic research pursues. Being objective is a difficult task for a historian; he cannot check his assumptions with experiments or by polls for example. The only way he can construct his argument, is with sources and logic. Logic is primarily a subject of philosophy. Sources, on the other hand, are primarily the concern of philologists and historians themselves. The critical usage of sources has a long history starting with the German founder of historiography Leopold von Ranke (1795-1886). What I want to stress here, is not how one

can criticize his or her sources, but how unawareness of the context can lead to a structural misuse of sources.

Scobie, again, provides good examples of ambiguous use of sources. I shall give just two. First, he describes were the destitute live: 'The destitute found also refuge in tombs, which also served on occasion as improvised brothels and lavatories'. He proves the use of tombs as brothel or lavatory by referring to only Martial (on brothels) and Petronius – master of ceremonies at the court of Nero - *Satyricon* (on lavatories). He takes cases like these as normal practice, while the sources are not so explicit about the commonness of it (Petronius *Satyr*: Trimalchio fears that people will soil his tomb with excrement). He does not refer to archaeological evidence or a Roman law for example. The second example is again on *insulae*.

However, it must not be assumed that all insulae at Rome were structurally unsound. Such an assumption would be as false as a belief based on Vitruvius' claim that insularii were comfortably housed and had agreeable views of the city, a reflection surely of the architect's will to flatter Augustus rather than a statement of his personal views of residential tower blocks at Rome.

Scobie dismisses positive literary evidence – from Vitruvius (architect in Rome during the reigns of Caesar and Augustus) – by remarking that he wanted to flatter the emperor. At first sight, this is excellent source criticism, but when he goes on, he also dismisses positive archaeological evidence from Ostia (see the example from page 19 as well). It seems that Scobie doesn't want to see any positive evidence for good housing at Rome. He only uses sources to *verify* his argument; he does not *falsify* his ideas with opposing material.

Scobie's article is at the brink of being refuted. Laurence gives the *coup de grâce*, by bringing up Juvenal's *Satire* 3. He argues that Scobie dismisses Vitruvius, but uses Juvenal on several issues. 'Juvenal's text is pulled apart and decontextualized by authors in order to support an argument'. *Satire* 3 is used and read in parts. The Bible can prove a nice parallel: Christians sometimes use quotes from parts of the Bible to prove they are right on issues like the Sunday's rest. The difference is that many non-Christians do not accept these Christian arguments, because they think the Bible is not applicable to our society (anymore), but at the same time, comparable mistakes in other fields are not criticized!

An important notion, which is necessary to conclude this rejection of idealizing, pseudo-critical history, is a quotation from Raban's *Soft city*:

The city goes soft; it awaits the imprint of an identity. For better or worse, it invites you to remake it, to consolidate it into a shape you can live in. You, too. Decide who you are, and the city will again assume a fixed form round you.

The city becomes what you want it to be. Therefore, if you want it to be utopia, it becomes utopia, unless you want it to be dystopia. This is a rather post-modern view. Nevertheless, it's familiar after reading the above. Because the city is soft for the person living in it, (ancient) sources are not objective. Juvenal, for example, builds an image of ancient Rome as dystopia in his *Satire*. Does this make Rome dystopia? The answer must be: no. Vitruvius says that inhabitants of *insulae* were comfortably housed. Does this make Rome utopia? No, not at all.

Rome was both utopia and dystopia. Every writer wanted it to be utopia; every citizen wanted it to be utopia, even the emperor! In spite of the emphasis on utopia (i.e. *panem et circenses*, bread and circuses), there was room for the dystopian view, due to crime for example. Juvenal's satire is an example of this dualism of the city; it is not a factual survey of Roman life, but it contains the moral values of Roman society. Juvenal creates one side of the image: the dystopian side. This was possible by selecting some details to comment. Something, which in modern society still can be seen on New Year's Eve show. Historians of modern history do not use these shows, because they are satire, they are overemphasized. The only use they have is showing society's moral values. The same can be applied to writers as Juvenal. It is important to retrieve what an author wanted to show: reality or a moral and ideal world? Historians must be careful when using sources without being aware of the author's intentions.

Conclusion

There are some conclusions to derive from what was said above. The most important one is that speaking of things is building images of it. Discussing a city is building an image of it. This is a hallmark of academic study; while pursuing objectivity, scholars create images, which are partly based on images of predecessors. Therefore, they must be aware of their own context and tradition. This awareness is the most important issue for criticism of sources; knowing that a contemporary source is an image, compels one to be suspicious and careful with ancient sources. Being aware of the subjectivity of sources make them useful in their own way, but not as an infallible provider of hard evidence.

Hygiëne in het oude Rome

Hanna Leijen

Het antieke Rome huisvestte op haar hoogtepunt, in de tweede eeuw na Christus, ongeveer een miljoen mensen, een ongeëvenaard aantal voor een stad in de Oudheid. Antiek Rome wordt dan ook wel bestempeld als de ideale vorm van verstedelijking en als voorbeeld gebruikt voor klassieke architecten en modernisten. De architectuur van het oude Rome wordt heden ten dage nog steeds geprezen, maar er zullen weinigen zijn die de levensomstandigheden van het merendeel van de bevolking als ideaal bestempelen.

Als tegenstroming voor Rome als de ideale expressie van urbanisme staat Rome als dystopie. Voor dat laatste valt zeker wat te zeggen; de levensverwachting voor de bevolking bedroeg ongeveer 25 jaar. Dit is bovendien een gemiddelde, want er waren zeker veel ouderen. Het is voornamelijk de zeer hoge kindersterfte die het gemiddelde omlaag haalt tot 25 jaar.

Welke omstandigheden waren verantwoordelijk voor deze lage levensverwachting? En heeft het huidige onderzoek naar de levensverwachting invloed gehad op de ontwikkeling van het beeld van Rome als dystopie in plaats van utopie? Voornamelijk aan de hand van artikelen van Laurence - *Writing the Roman metropolis* (1997)- en Scobie - *Slums, sanitation and mortality in the Roman world* (1986)-, zal geprobeerd worden een antwoord te geven op bovenstaande vragen.

Leven in het oude Rome

Een aantal aspecten in de sociale- en stedelijke leefomgeving zijn van invloed op de levensverwachting van de inwoners van een stad. Huisvesting geeft inzicht in de leefomstandigheden van de bevolking. De elite beschikte vaak over grote vrijstaande villa's, maar het overgrote deel van de bevolking woonde in Rome in *insulae*. De constructie van deze woonblokken, die doorgaans drie verdiepingen hoog waren, schoot geregeld tekort, stelt Scobie. Er zijn veel laat-Republikeinse en keizerlijke bronnen die over de tekortkomingen verhalen, en de wetgeving betreffende de veiligheid van *insulae* geeft aan dat er enige mate van bezorgdheid was. De overheid had echter niet de middelen naleving van de bouwvoorschriften in de praktijk te overzien.

Dit had tot gevolg dat een groot deel van de bevolking overgeleverd was aan de grillen van de aannemers die hun winstmarge vaak boven veilige behuizing stelden. Helaas is er in Rome weinig archeologisch bewijs om de literaire bronnen te ondersteunen. Hierin ligt tevens de tekortko-

ming van Scobie in zijn relaas over behuizing. Hij gaat slechts af op de literaire bronnen en dan ook nog voornamelijk de *Satires* van Juvenalis en weigert bijvoorbeeld archeologisch materiaal uit Ostia te gebruiken.

Daar blijken de *insulae* van degelijke kwaliteit te zijn, maar Scobie stelt dat 'conclusions made about housing at Ostia should not be uncritically applied to Rome'. Bij het gebruik van archeologisch bewijsmateriaal voor andere steden moet een zekere mate van voorzorg in acht genomen worden, maar het moet niet direct uitgesloten worden. De *Casa Giulio Romano* die in Rome gevonden is, is van hetzelfde type als de *insulae* uit Ostia. Het is goed mogelijk dat niet alleen in Rome maar ook in Ostia deze woonblokken dicht bevolkt waren, in ieder geval de bovenste verdiepingen.

De hoge bevolkingsdichtheid in de *insulae* gaf tevens een extra impuls aan de ongezonde leefomstandigheden van mensen. De dichtbevolkte bovenste verdiepingen van de woonblokken hadden vaak slecht geventileerde ruimten. Deze aspecten vergrootten de kans op besmetting met verschillende ziekten. Laurence benadrukt, in de context van het wonen in Rome of omgeving, dat onderzoekers graag dichtbevolkte achterbuurten in Rome vinden en ze de situatie elders negeren. Het negatieve uitgangspunt op de woonsituatie van de Romeinse bevolking van Scobie heeft duidelijk betrekking op het standpunt van Rome als dystopie.

Instortings- en brandgevaar waren van invloed op het dagelijks leven van de bevolking van Rome, maar er zijn aspecten die van veel groter belang waren voor het sterftecijfer. De toevoer van schoon water is een eerste levensbelang voor de bevolking. Cruciaal bij de bestudering van de watertoevoer in Rome is de hygiëne. Door de bouw van diverse aquaducten en pijpleidingen in de stad was er van de regeerperiode vanaf Augustus (27 v. Chr.-14 n. Chr.) kwantitatief genoeg water voor de inwoners van Rome. Onderzoek heeft uitgewezen dat er rond de 100 miljoen liter water per dag door de waterleidingen van Rome stroomde. Kwalitatief was het water echter slecht, meent Scobie. Veel water kwam uit in open bassins in de stad waaruit mensen naar behoefte water konden halen; alleen sommige leden van de elite konden na toestemming van de keizer beschikken over een privéwaterleiding.

Het water kon besmet raken door algvorming in de bassins en verbindingen met leidingen voor rioolwater. Iedereen had toegang tot deze bassins en er kon dus tevens van alles in geloosd worden. Besmet water kan onder andere leiden tot diaree, die vooral bij kinderen, zonder behandeling, de dood tot gevolg kan hebben. Het ontbreken van een centraal geregelde gezondheidszorg en efficiënte behandeling leidde tot een straatbeeld waar iedereen aan ziekten werd blootgesteld. Niet alleen in de woonblokken was het besmettingsgevaar dus groot.

Rioolwater is al eerder genoemd als belangrijke besmettingsbron voor water en Scobie besteedt dan ook het grootste deel van zijn artikel aan riolering en latrines. De volksgezondheid hangt voor een groot deel af van de

organisatie van deze twee zaken, stelt Scobie. De meeste huishoudens waren niet aangesloten op het rioleringsysteem, maar maakten gebruik van beerputten die zich in of nabij de keukens bevonden. Deze putten moesten geregeld geleegd worden, wat voor de arbeiders (meestal slaven) grote

gezondheidsgevaaren met zich meebracht. De beerputten waren een constante bron van besmetting en infecties, te meer omdat ze zich zo dichtbij keukens bevonden, waar met rauw vlees en dergelijke werd gewerkt. Latrines bevonden zich ook vlakbij de beerputten en beschikten vaak niet over een doorspoelsysteem, wat grote gevolgen had voor de hygiëne in de huishoudens. Veel bewoners van insulae beschikten niet over een eigen latrine en waren genoodzaakt hun behoefte in publieke latrines of op straat te doen.

Aangezien Rome zoveel inwoners herbergde, was het menselijk en dierlijk afval aanzienlijk en door de gebrekkige afvoer ervan, werden veel mensen getroffen door zware infecties en besmettingen. De ziekten die het meest geassocieerd worden met de genoemde hygiënische omstandigheden zijn cholera, dysenterie, besmettelijke hepatitis en malaria. Laurence geeft aan dat Scobie de essentie mist met zijn opvatting over het hygiënisch gevaar van latrines, omdat veel uitwerpselen werden gebruikt als kunstmest. Er ging echter wel een periode aan vooraf voordat het afval uit de stad verwijderd was. Mijns inziens is het niet reëel te stellen dat men al de uitwerpselen van een miljoen inwoners en tevens een groot aantal dieren voor het platteland en tuinen gebruikte. Laurence bekritiseert Scobie op dit vlak tevens voor zijn gebruik van Townsend's overzicht van armoede in het Verenigd Koninkrijk gedurende de negentiende eeuw. Townsend isoleert in zijn model de volgende traditioneel geaccepteerde indicaties voor arme of minderwaardige behuizing: structurele gebreken (lekkende daken, niet sluitende ramen, etc.), ontoereikende faciliteiten binnenshuis (toiletten, wasplek, etc.) en ontoereikende ruimten oftewel overbevolking (niet meer dan twee personen in een ruimte). Het gebruik van een moderne armoede-index op de sanitaire voorzieningen en leefomstandigheden in de antieke wereld zal bij voorbaat aangeven dat Rome onder het moderne gemiddelde valt.

Alternatieve modellen

Er kan echter ook op een andere manier onderzoek gedaan worden naar het leven in het oude Rome. Aangezien er weinig bronnen zijn voor de invulling van het dagelijks leven van de Romeinen, maken onderzoekers gebruik van alternatieve modellen. Scobie heeft het armoedemodel van Townsend gebruikt, maar een heel ander uitgangspunt komt van Raban. In zijn boek *Soft City* benadrukt hij dat Rome gevormd is naar onze eigen verwachtingen. Zijn uitgangspunt is dat de stad week en vormbaar is, en dat deze aspecten het leven zowel bevrijdend als bedreigend kunnen maken. De anonimiteit in de grote stad kan vrijheid van een individu bevorderen, maar de keerzijde van deze anonimiteit is eenzaamheid. Bij Raban komt de tegenstelling tussen utopie en dystopie dus voor in dezelfde stad. De wijze waarop hij de negatieve aspecten van het leven in Rome weergeeft, vertoont veel overeenkomsten met *Satire 3* van Juvenalis. Juvenalis heeft een duidelijke visie van Rome als dystopie; *Satire 3* heet niet voor niets 'de onverdraagzaamheid van Rome'. Hij benadrukt het geweld en de misdaad in de stad, de slapeloosheid van veel mensen, de overvolle woonblokken en ziekten:

Maar onze stad staat grotendeels te rusten op dunne palen, die de huisbaas aanbrengt als iets verzakt: de scheur lijkt goed verbonden, de huurders worden weer in slaap gesust onder een dreigend dak! Nee, ik woon liever waar 's nachts geen brand of wat voor vrees dan ook de mensen kwelt. Hier roept je buurman 'water!' en redt zijn boeltje. Zelfs de derde woonlaag slaat uit van rook. ...

Het volk lijdt hier, ja sterft aan slaapgebrek, een kwaal die gaat gepaard met slechte spijsvertering en zuur en maagkramp, omdat huuretages geen slaap gedogen. Nachtrust is in Rome slechts rijkelui gegund. Vandaar die klachten... Het wielgeratel in de kronkelstraten, het schelden van het opgepropt verkeer maakt Claudius en elke zeehond wakker. ...

Maar er dreigt meer nog. Denk maar eens hoe 's nachts een dakpan van heel hoog jouw hersenpan ontmoeten kan, hoe vaak kapotte kruiken het raam uit vliegen en met volle kracht de stoep beschadigen. Je bent wel stom of heel naïef wanneer je gaat dineren zonder een testament op zak, want 's avonds kan ieder open venster, waar nog licht is, je noodlot zijn, als jij daar loopt te lopen!

De *Satire 3* geeft enkel een beeld van Rome als dystopie. Juvenalis heeft wel een utopie in gedachten, maar in Rome kan dat geen werkelijkheid worden. Dit geeft tevens het grote verschil aan tussen Raban en Juvenalis in hun benadering van de stad Rome. Eerstgenoemde ziet voor individuen de mogelijkheid Rome als utopie te ervaren, voor Juvenalis is dit onmogelijk.

In de historiografie van het antieke Rome vertoont de wetenschapper Mumford tevens veel overeenkomsten met de benadering van Juvenalis. Mumford wordt door Laurence omschreven als een 'moderne Juvenalis', die de terugkeer wenst naar oude waarden en normen voordat de grote stad bestond. Rome dient als voorbeeld voor Mumford om te waarschuwen voor

ontwikkelingen in de toekomst van de huidige stedelijke samenleving. De ontwikkeling van steden kan gevat worden in een evolutiemodel, waarbij kleine nederzettingen uit kunnen groeien tot een metropool en vervolgens tot megalopool, wat Rome in de tweede eeuw na Christus was, zo schrijft Mumford. Deze situatie kon in het ergste geval uitmonden in een tirannopool en uiteindelijk een necropool. De grote bevolkingsdichtheid in Rome, het gebrek aan sociale stadsplanning, de slechte sociale diensten en de grote kans op besmetting met ziekten, waren aanleiding voor Mumford Rome als een megalopool te beschrijven. Mumford maakt in zijn onderzoek naast antieke literatuur dus gebruik van een modern model om zijn disutopische visie op Rome kracht bij te zetten.

Conclusie

De lage levensverwachting van de bevolking van Rome is een gevolg van meerdere, elkaar versterkende omstandigheden. De algehele hygiëne liet zwaar te wensen over door onder meer het gebruik van beerputten, de inconsistente afvoer van rioolwater en de toevoer van water in open bassins. De kans op besmetting was aanzienlijk door de hoge bevolkingsdichtheid en de slechte ventilatie in woningen. Bovendien was de behandeling van ziekten ontoereikend, omdat een centraal geregelde en goede gezondheidszorg ontbrak.

Scobie geeft in zijn artikel duidelijk aan dat bovenstaande omstandigheden een groot risico vormden voor zuigelingen en dat personen die op of onder het bestaansminimum leefden een 'short, often violent, life' leidden. Zijn conclusies over de slechte volksgezondheid zijn niet geheel nieuw in het onderzoek naar het leven in Rome en zijn benadering is aan kritiek onderhevig. Hij heeft de bronnen voor zijn artikel eenzijdig geselecteerd, zodat een disutopische visie beter gerealiseerd kon worden.

Door zijn toepassing van een modern armoedemodel uit de negentiende eeuw stelt hij een industriële en een preindustriële samenleving op gelijke voet, en dit kan geen eenduidige uitkomsten bieden. De leefomstandigheden die Scobie heeft geprobeerd op een rij te zetten om een verklaring te bieden voor de lage levensverwachting van 25 jaar, zijn tevens van invloed geweest op de historiografie van Rome als dystopie. Mumford ziet de Romeinse samenleving als een gevaar, waarvoor de slechte leefomstandigheden verantwoordelijk zijn. Raban geeft ruimte aan zowel de dystopie als de utopie. Inwoners kunnen zowel de bevrijdende als bedreigende werking van een stad ervaren

Mijns inziens heeft Laurence het dilemma het best verwoord in zijn conclusie, dat het stedelijke leven uit tegenstellingen bestaat en dat het alleen retorisch is het leven in Rome als 'goed' of 'slecht' te bestempelen. Rome was het centrum van de Romeinse wereld en bood toekomstperspectieven voor immigranten in economisch perspectief, maar qua hygiëne stond de stad nog in de kinderschoenen.

Propaganda of piëteit? De introductie van nieuwe goden in het Atheense pantheon, 5^e eeuw v. Chr.

Pauline Jansen en Klaartje van Lakwijk

Een groot deel van het leven van de 'antiek Griekse mens' werd beheerst door religie. Overal in de stad - maar ook daarbuiten - stonden heiligdommen waar men kon bidden; gedurende het hele jaar werden festivals gehouden ter ere van diverse goden, zowel op kleine schaal (binnen de familie bijvoorbeeld) als op staatsniveau. Niet alleen was religie diep verweven met het leven van alledag, ook was het nauw verbonden met staatszaken en politiek. Zo werd bijvoorbeeld van de bondgenoten en de koloniën van Athene verlangd dat ze ieder jaar een rund en een volle wapenrusting als offer voor de *Panathenaia*, en een fallus voor de processie van Dionysos stuurden. Door deelname werden politieke banden tussen verschillende stadstaten en gebieden zichtbaar. Daarnaast toonde het deelnemers de macht van de Atheense staat.

Ook op kleinere schaal waren religie en politiek nauw verbonden. De *demos*, de groep Atheense mannelijke burgers die stemrecht had in de volksvergadering, had grote macht over de financiën van een cultus. Niet alleen kon de *demos* het loon van het tempelpersoneel bepalen, ook kon zij er in crisistijd toe besluiten geld te 'lenen' van het heiligdom. In lang niet alle gevallen werd dit geld uiteindelijk ook teruggegeven.

De *demos* had eveneens zeggenschap over de komst van nieuwe culten in hun pantheon. In de Griekse religie was altijd plaats voor nieuwe goden, omdat alle goden een eigen functie hadden. Alleen het geheel van die goden werd geacht het leven te beheersen. Een nieuwe god kon dus een nuttige aanvulling vormen op de functies die de gevestigde goden al vervulden. Voordat de cultus echter geaccepteerd werd en de staat bereid was de cultus (gedeeltelijk) te financieren, moest wel duidelijk zijn dat de god de stad een dienst bewees of had bewezen. Degene die de god wilde laten opnemen in het staatspantheon, moest de volksvergadering en de Raad, die zorg droeg voor het dagelijks bestuur van de stad, hiervan zien te overtuigen. De stemming hierover werd deels beïnvloed, omdat men werkelijk geloofde dat de god hen had geholpen, maar anderzijds zal politiek machtspeel ook een rol hebben gespeeld; priesters en priesteressen zagen zich bijvoorbeeld geconfronteerd met een nieuwe cultus die zich in hun midden vestigde en dus vreesden sommigen wellicht voor hun eigen status en levensonderhoud.

In studies over Griekse religie is het individu structureel afwezig geweest. De introductie van nieuwe goden in het pantheon is steeds op een structuralistische en vooral politieke manier benaderd; goden werden slechts geïntroduceerd en opgenomen in het staatspantheon omdat de staat daar profijt van had. De staat zette de burgers ertoe aan de god te vereren. Hierbij

wordt het gehele religieuze gevoel van de gemeenschap en het daadwerkelijke geloof in de goden buiten beschouwing gelaten. De volgende twee casussen tonen aan dat de politieke benadering slechts één kant van de medaille is. Lang niet alle culten werden geïntroduceerd omwille van politieke doeleinden; een diepgeworteld geloof in de god en wat hij voor het individu betekende, speelde zeker ook een rol. Bovendien waren het lang niet altijd personen met politieke invloed die een god introduceerden.

De invoering van de cultus van Kybele (ca 500 v. Chr.)

De Phrygische godin Kybele had al een lange voorgeschiedenis toen ze in het begin van de vijfde eeuw v. Chr. in Athene arriveerde. In Phrygië, in het huidige Midden-Oosten, was Matar de moedergodin die heerste over de bergen en vaak in grotten werd vereerd. Zij verkeerde meestal in het gezelschap van één of twee leeuwen en roofvogels. Matar Kubileya, Moeder van de Bergen, verscheen aan haar aanbidders om hen de helpende hand te bieden. Deze verschijningsvorm van de godin werd later ook bij de Grieken in de Ionische koloniën bekend en zodoende overgebracht naar het Griekse vasteland en Athene.

Waarschijnlijk was Kybele al aan het einde van de zesde eeuw v. Chr. bekend in Athene en werd zij in privéculen vereerd. In haar cultus in Athene werd Kybele Moeder der Goden genoemd en geïdentificeerd met de al bij de Atheners bekende godinnen Gaia (Moeder Aarde), Demeter (moeder van Korè en de vegetatiegodin) en Rhea (moeder der goden, doordat zij de moeder van Zeus en Hera was). In tragedies en poëzie bijvoorbeeld, hield ze haar naam Kybele. In de cultus van Kybele (Meter) bleef echter altijd haar afkomst een duidelijke rol spelen; zij werd nooit helemaal vergriekst. Kybele kon mensen tot waanzin drijven en tevens van waanzin genezen.

Wanneer Kybele een staatscultus kreeg, is onduidelijk. In 508 v. Chr. verschenen er op de *Agora* verschillende gebouwen ten behoeve van de *Boulè*, de Raad van 500 die het dagelijks bestuur van Athene voor haar rekening nam. In de nabijheid van die gebouwen verscheen tevens een klein tempeltje, waarschijnlijk aan de Moedergodin gewijd. In 480 v. Chr. maakten de Perzen de *Agora* van Athene met de grond gelijk. Het tempeltje werd na deze verwoesting nooit meer opgebouwd, en de cultus werd waarschijnlijk verplaatst naar het *Bouleuterion*. Daar vergaderde de *Boulè* samen. Kybele kreeg een beschermende functie met onder haar toezicht de staatsarchieven. Op de Atheense *Agora* zijn veel votiegaven gevonden, waarop Kybele in een Phrygisch gewaad en vergezeld door één of twee leeuwen staat afgebeeld.

Kybele en de staatsarchieven

Kybele kreeg dus blijkbaar rond 500 v. Chr. een eigen cultus in het hart van het politieke en economische centrum van Athene. Waarom zou de staat haar willen invoeren? En was het slechts een kwestie van gemak en nabijheid dat het *Bouleuterion* en later ook de staatsarchieven onder de bescherming van

Kybele kwamen?

Kybele heerste als Moedergodin over al wat leefde. Zij had niet alleen invloed op het groeien van gewassen, ook had zij macht over (wilde) dieren. Bovendien had Kybele een duidelijke beschermende functie. Volgens het *aition*, de stichtingsmythe, van de cultus van Kybele hadden de Atheners zich de toorn van Kybele op hun hals gehaald door één van haar priesters te doden. Om haar woede te doen bekoelen, richtten de Atheners het *Metroon* op en wijdden het aan Kybele. Het stichtingsverhaal schiet tekort, de versie die we nu nog

hebben dateert namelijk uit de vierde eeuw na Chr. Na de verwoesting van haar tempel werd haar cultus opgenomen in het *Bouleuterion*, maar waarom dat gebeurde is onduidelijk. De band die het vroege tempeltje en het *Bouleuterion* hadden, is evenmin duidelijk. Het *Bouleuterion* werd wel vanaf de tweede helft van de vierde eeuw het *Metroon* genoemd. Waarom zou de staat een 'vreemde' godin op zo'n belangrijke plaats introduceren?

De associatie met al bekende godinnen heeft een grote rol gespeeld bij de acceptatie van Kybele. Kybele was niet alleen bekend bij de Atheners vóór de introductie van haar staatscultus, maar ook al erg populair. De staat kon haar cultus dan ook goed gebruiken. Kybele's heiligdommen hadden niet de functie grensgebieden te bewaken noch versterkte haar cultus het gemeenschapsgevoel. Er was voor de staat dus geen directe aanleiding haar cultus als officiële staatscultus in te stellen. Kybele's cultus werd als staatscultus geïntroduceerd op een moment dat er veel veranderingen plaatsvonden in de politieke structuur van de staat, onder meer door de hervormingen die Kleisthenes rond 508 v. Chr. invoerde. De toen waarschijnlijk al populaire godin bewaakte de staatsarchieven en beschermde de Atheense samenleving. Zodoende verstevigde en beschermde Kybele de nieuwe politieke structuur aan het begin van de vijfde eeuw.

De festivals van Kybele

Kybele's aanwezigheid was niet beperkt tot het heiligdom op de *Agora*. Het oudste heiligdom lag aan de rivier de Ilissos die dwars door Athene stroomde. Ook op de heuvel Museion in Athene lag een klein heiligdom. Waarschijnlijk werd Kybele hier privaat vereerd. Het enige bekende staatsfestival

voor Kybele was de *Galaxia*, genoemd naar het drankje van in melk gekookte gerst dat of aan de godin werd geofferd, of als verfrissing door de aanbidders werd genuttigd. Uit inscriptie blijkt dat *epheben* tijdens het banket een *phiale* (drinkschaal) offerden. Deze drinkschaal werd dan ook vaak afgebeeld in de hand van de godin. Ook atheense bestuurders brachten een offer.

In Moschato, een wijk van Pireaus, de haven van Athene, lag een belangrijk heiligdom van deze Moedergodin. In het archeologisch museum van Pireaus zijn de vele votiefgaven te zien die aan Kybele zijn geschonken. De cultus die in dit heiligdom werd gevierd, was een mysteriëncultus. Vanaf de vierde eeuw zijn er aanwijzingen voor deze cultus in Moschato. Geheimzinnigheid en een nachtelijke sfeer droegen bij aan het gevoel van exclusiviteit van de deelnemers. Uit de gevonden votieven blijkt dat de deelnemers met name jonge mannen en vrouwen waren. Tijdens de viering werd in het licht van fakkels veel gedronken en gedanst op luide muziek. Zo kwamen de deelnemers in een goddelijke extase van waanzin. Het leek op een persoonlijk contact tussen de aanbidders en de godin. Terwijl de Olympische goden steeds verder van het Atheense volk af kwamen te staan, was het voor de aanbidders nog mogelijk persoonlijk met de nieuwe godin in contact te komen.

Deze wilde rituelen waren de reden dat de cultus niet overal met open armen werd ontvangen; ze boezemden angst in. Toch neemt in de bronnen het aantal vermeldingen van Kybele's cultus in de loop van de tijd toe. De godin werd niet alleen door alle lagen van de bevolking vereerd, de verering vond tevens op grote schaal plaats. Hieruit blijkt wel dat er zeker behoefte was aan een persoonlijke band met een godheid.

De invoering van de cultus van Bendis (ca. 430 v. Chr.)

De godin Bendis was van oorspronkelijk uit Tracië afkomstig. Daar was ze de belangrijkste godin van het pantheon en werd ze aanbeden als Grote Moeder die heerste over alles wat groeide en bloeide. Door Herodotos werd ze gelijkgesteld aan de Griekse godin Artemis, de godin van de jacht. Het is waarschijnlijk dat ze ook een oorlogsgodin was; haar kleding, te zien op diverse afbeeldingen, komt nauw overeen met beschrijvingen van het Thracische soldatentenu.

Uit een aantal documenten blijkt dat de cultus van Bendis rond 430 v. Chr. tot staatscultus is verheven. Het is niet bekend hoe lang ze toen al vereerd werd in Athene, en of ze privaat of door de staat, als staatscultus, naar Athene is gebracht. Er zijn echter aanwijzingen dat de godin al langer bekend was in Athene. Zo wordt ze genoemd in een komedie uit 440 v. Chr. en bovendien was er al sinds de zesde eeuw sprake van een vriendelijke politieke band tussen Thracië en Athene, wat onder de Atheense aristocratie werd weerspiegeld door bijvoorbeeld het overnemen van de Thracische kledingstijl. Aangezien Bendis één van de belangrijkste Thracische goden was, moet zij daarom wel bij de Atheners bekend zijn geweest. Toch hoeft dit niet

te betekenen dat ze op dat moment ook al vereerd werd door de Atheners. De mogelijkheid blijft bestaan dat haar cultus door de staat in Athene is geïntroduceerd. Laten we daarom kijken naar de motieven die de staat kan hebben gehad om deze cultus naar Athene te brengen.

De staat als protagonist

Vanaf het eerste moment dat de introductie van de Bendiscultus in Athene bestudeerd is, heeft men er een politieke interpretatie aan gegeven. Die gedachte is ook niet zo vreemd, want tijdens het festival voor deze godin liep men in processie van het Prytaneion op de *Agora* in Athene - het gebouw waar de leden van het dagelijks bestuur van de stad gevestigd waren - naar het heiligdom van Bendis in Piraeus. Is er dan een verband tussen de cultus van Bendis en de Atheense politiek? Waarschijnlijk wel, en werd de processie gebruikt om de relatie tussen de stad Athene en Piraeus, dé levensader van Athene als aanvoerhaven van voedsel en handelswaar, te benadrukken. Toch is het de vraag of de staat hiervoor een cultus zou introduceren, aangezien andere, gevestigde goden hiervoor waarschijnlijk meer geschikt waren. Deze zouden waarschijnlijk een breder draagvlak hebben onder de gemêleerde bevolking van Piraeus, waar naast de Thraciërs ook vele andere groepen buitenlanders én Atheners woonden.

Een andere politieke verklaring stelt dat de staat de Bendiscultus tot staatscultus verhief om een pestepidemie af te wenden, die tussen 429 en 426 v. Chr. woedde. Omdat Bendis wel gelijkgesteld is met Artemis, de godin van

Bendis in Thracische wapenrusting

jacht en wilde natuur maar ook van vruchtbaarheid en gezondheid van met name baby's, zou zij ook deze functies hebben vervuld. Zo zou ze dan als helende godin zijn geïntroduceerd. Hier is echter geen enkel bewijs voor te vinden, noch in inscripties noch in de iconografie. Bovendien werd rond dat tijdstip ook de helende god Asklepios in Athene geïntroduceerd, een godheid die veel beter geschikt was om de pest af te wenden. Het is dan ook een speculatieve en niet erg plausible verklaring.

De laatste politieke verklaring is dat de staat de cultus introduceerde om de politieke band tussen Thracië en Athene te benadrukken en aan te halen. Zoals gezegd was er al vanaf de zesde eeuw sprake van een politieke band tussen Thracië en Athene. Rond 430, de periode waarin de Bendiscultus een staatscultus

werd, brak ook de eerste Peloponnesische Oorlog uit. Het Thracische rijk was toen van een dergelijke omvang, dat Athene hierin een machtige bondgenoot zag. We lezen dan ook bij Thucydides (II.29) dat men veel moeite deed om Thracië aan Atheense zijde te krijgen, onder andere door de zwager van de Thracische koning Atheens burgerrecht te verlenen. Het introduceren van de cultus van de belangrijkste Thracische godin in het Atheense pantheon is dan ook een sterk argument om een 'politiek stempel' te drukken op de introductie van haar cultus. Is dit echter de hele verklaring waarom de cultus staatscultus werd? Of zijn er andere, persoonlijke motieven aan te wijzen?

Bendis geïntroduceerd door een individu?

Een aanwijzing is te vinden in de locatie van de verschillende Bendisheiligdommen in Attika. Het belangrijkste daarvan lag in Piraeus, de haven van Athene. Hier woonden vele 'buitenlanders' waarvan de grootste groep Thraciërs waren. Ook op andere plaatsen waar een Bendisheiligdom stond, woonden vaak grote groepen Thraciërs, zoals in Laureion, waar vele Thraciërs in de mijnen werkzaam waren. Thraciërs hadden echter geen burgerrechten en konden een cultus dus niet voordragen. Wél konden zij haar aanbidden in een private cultus, in hun woonhuis. Op die manier kon de cultus geleidelijk aan populariteit winnen in Attika; zo kregen de burgers te zien welke functie de godin vervulde en welk voordeel zij hen zou kunnen brengen.

Het is echter waarschijnlijk dat slechts een deel van de functies die Bendis in Thracië bekleedde, ook werd overgenomen in Attica. In het Atheense pantheon waren namelijk al twee Grote Moeder-godinnen aanwezig (Kybele en Demeter), dus lijkt het niet aannemelijk dat een derde godin nodig was. Bovendien was een godin van de jacht en wilde natuur in een bosrijk gebied zoals Thracië veel belangrijker dan in het gecultiveerde Attica. Waarschijnlijk werd het oorlogsaspect binnen haar cultus in Attica dan ook sterk benadrukt, gezien ook de tijd waarin de cultus werd verheven tot staatscultus (de uitbraak van de Peloponnesische Oorlogen). Als zij in Athene inderdaad werd vereerd als godin van oorlog, dan is het waarschijnlijk dat haar cultus al langer bekend was in Athene en dus niet op dat moment door de staat als staatscultus was geïntroduceerd; alleen dan had men voldoende kennis van de cultus en de iconografie om deze aan te passen aan de eigen behoeftes toen de cultus een staatscultus werd.

De invoering van nieuwe culten: propaganda of piëteit?

De afgelopen decennia hebben wetenschappers zich bij het onderzoek naar de introductie van nieuwe culten in het Atheense pantheon vooral beperkt tot het vinden van politieke motieven. Wij hebben geprobeerd in ons onderzoek (dat oorspronkelijk vier case-studies van nieuwkomers in de vijfde eeuw v. Chr. behelste) een genuanceerder beeld te schetsen. In hoeverre speelden persoonlijke motieven een rol bij de introductie van nieuwe culten? De volgende conclusies zijn niet alleen gebaseerd op de hierboven beschreven case-

studies, maar ook op ons grotere, oorspronkelijke onderzoek waarin tevens de introductie van de goden Pan (490 v. Chr.) en Asklepios (420 v. Chr.) werd bestudeerd.

Duidelijk is gebleken dat de meeste goden in ieder geval bekend waren bij de burgers van Athene ten tijde van de invoering van hun cultus. In een aantal gevallen weten we zelfs dat er al private cultusvieringen plaatsvonden, voordat er een officiële staatscultus voor de nieuwe god was gesticht. Dat betekent dus dat een individu of een groep burgers ze omwille van persoonlijke motieven naar Athene bracht.

Culten werden vanuit persoonlijke beleving gesticht, door individuen die niet alleen geloofden in de goden, maar er ook van overtuigd waren dat deze culten daadwerkelijk zouden bijdragen aan het religieuze leven en de welvaart van hun *polis*. De staat begon deze culten pas te gebruiken voor zijn eigen doeleinden zodra hiervoor voldoende draagvlak bestond bij de bevolking.

Waarom keerden de mensen zich in de vijfde eeuw dan tot deze nieuwe goden? In een aantal gevallen zien we dat de 'oude' ofwel de Olympische goden de behoeften van de bevolking niet langer konden vervullen. Deze goden werden door hun grootse daden steeds machtiger en kwamen steeds verder van de gewone mensen af te staan. Om de groter wordende kloof te overbruggen, zocht men zijn toevlucht tot lokale helden, maar ook in de nieuwe goden, die een aanvulling op het bestaande pantheon konden vormen. De oude goden bleven wel bestaan en werden nog steeds vereerd.

Wat waren dan de behoeften van de bevolking? Dikwijls verlangde men naar een persoonlijker contact met de goden. Nachtelijke rituelen, opzweepende muziek en extase of bezetenheid gaven de aanbidders het gevoel dat zij in direct contact met de goden konden komen. Bovendien werden de nieuwe goden met de oudere goden uit het bekende pantheon geassocieerd, of zelfs geassimileerd. Dit bevorderde de bekendheid van de nieuwkomers bij de Atheners en de acceptatie van de nieuwe culten.

Dát de politiek invloed had op het invoeren van nieuwe culten, of het stimuleren of beteugelen van de viering van de culten willen wij geenszins ontkennen. We achten het echter niet bewezen dat de staat de culten slechts invoerde om politieke redenen of omwille van propaganda. Natuurlijk is dit onderzoek niet sluitend; vele goden en lokale helden zijn buiten beschouwing gelaten. We hopen echter met deze *case-studies* een aanzet te hebben gegeven tot nader onderzoek.

... van Duco Hellema

Kritische betrokkenheid en bevlogen distantie

Zoals wel vaker in deze rubriek springt ook prof. dr. Duco Hellema, hoogle-
 raar Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen en directeur van het
 Centrum voor Conflictstudies, voorzichtig om met het begrip passie. Emoti-
 onele uitpatingen zijn niet aan hem besteedt; eerder houdt hij distantie en
 controle enerzijds en bevlogenheid anderzijds in gezond evenwicht. 'Je moet
 natuurlijk wel ergens voor staan. Maar ook bereid zijn tot enige zelfreflectie.'
 Een eigen mening ja, maar je moet niet overtuigd zijn van je eigen gelijk. In
 die zin betekent distantie ook openheid. Daarom spreekt Hellema liever van
 engagement: ergens bewust voor staan, maar niet compromisloos.

In het beroepsleven staat Hellema liever aan de zijlijn: hij houdt zich
 niet afzijdig, maar wil ook geen sterspeler zijn. Hij wil graag een bijdrage leve-
 ren aan het publieke debat, maar schuwt het spotlicht meer dan bijvoorbeeld
 Maarten van Rossem of Arend-Jan Boekestijn. Desondanks is Hellema van
 mening 'dat mensen duidelijke standpunten moeten hebben. Liefst tegen de
 vanzelfsprekende meningen in.' Niet om te provoceren, maar om te relative-
 ren, om mensen bewust te maken van de positie die ze innemen in het pu-
 blieke debat. 'Zo erger ik me aan de wijze waarop op dit moment wordt uit-
 gegaan van de West-Europese christelijke cultuur als bolwerk van tolerantie
 en openheid, terwijl de islamitische cultuur als veel gewelddadiger wordt
 voorgesteld. Natuurlijk moeten we ons verdedigen tegen reactionaire en ge-
 welddadige islamitische opvattingen, maar om nu te zeggen dat de Europese
 christelijke cultuur vreedzaam is en de islamitische niet, dat stuit me zeer te-
 gen de borst.'

Hellema spreekt gedrevenner als hij over dit onrecht praat. Het ene
 moment nuanceert hij: 'Alle culturen zijn tot
 gruweldaden in staat, zeker in periodes van
 militaire expansie.' Het volgende moment
 maakt hij zijn standpunt scherp en duidelijk.
 'Maar om nu te zeggen: wij Europeanen zijn dus
 een bakermat van vreedzaamheid, en de ande-
 ren moeten zich dus aan ons aanpassen, dat is
 gewoon misleidend. En arrogant.'

Hij ziet het als zijn taak als academi-
 cus de openbare discussie te bewaken. Het is
 een dubbele taak. Enerzijds wil hij de mensen
 prikkelen een duidelijk standpunt in te nemen,
 anderzijds wil hij ook te duidelijke standpunten
 relativiseren. Hij geeft dus een krachtig oordeel,
 maar blijft, zoals hij zelf zegt, 'ook met enige

ironie en zelfspot te kijken naar het gekrakeel in 'eigen kring.'

Dit hoeft niet te leiden tot relativisme, maar wakkert juist discussie aan, verruimt het denken, verbreedt de discussie, en boort nieuwe ideeën aan. Zo wordt het publieke debat levendig gehouden. En juist deze academische taak wordt nu vaak veronachtzaamd. 'De gezagsdragers en managers die het op de universiteiten voor het zeggen hebben, zijn gericht op het halen van cijfers en rendement. Dat gaat soms ten koste van de functie van de universiteit als bolwerk van kritiek en debat.' Nochtans is die voorbeeldfunctie van groot belang. 'Als je van anderen wilt dat ze kritisch zijn, en dat er een levendige, intellectuele cultuur ontstaat, dan moet je daaraan natuurlijk ook wel aandacht besteden in eigen kringen.' Dat betekent dat hij ook open staat voor kanttekeningen bij zijn eigen mening. 'Ik vind het niet erg terecht gewezen te worden, als het maar op een beargumenteerde manier gebeurt.'

Toch zijn er ook nadelen aan deze rol verbonden. Als opiniemaker word je al snel als publiek figuur beschouwd; een positie die voor Hellema op gespannen voet staat met de verantwoordelijkheid die hij draagt als werknemer van de universiteit. 'Ik realiseer me dat ik een functie heb op dit instituut, en daar houd ik rekening mee. Ik ben hoofd van de afdeling, en ik onderteken dat met hoogleraar geschiedenis Utrecht. Dat maakt dat ik geen stukken kan schrijven die dit instituut in een merkwaardig daglicht stellen. Ik ben promotor van promovendi, en ook tegenover hen heb ik een verantwoordelijkheid. Ik ga er niet voor zorgen dat zij het gevoel hebben dat ze voor gek staan door mijn meningen. Dus dat beperkt enigszins.'

De oorsprong van Hellema's engagement voor sociale kwesties ligt in zijn studententijd. 'Ik ben lang lid geweest van de CPN, de Communistische Partij van Nederland. Ruim tien jaar, tot in 1982.' Zeker in de jaren zeventig hield zijn lidmaatschap een actieve rol in. 'Toen stond ik om zeven uur 's ochtends met één of twee mensen bij de Heinekenbrouwerij in Amsterdam *De Waarheid* uit te delen.' De CPN was een linkse partij, maar ging niet over tot extreme actie. Eigenlijk was het zelfs een ordentelijke partij. 'De leden waren nette mensen, die allemaal een keurige baan hadden, en zich verhieldden van elke vorm van geweld. Zelfs kraken werd van de hand gewezen.'

De visie geweld als actiemiddel af te keuren ontstond na de Tweede Wereldoorlog, na de ervaringen met het nationaal-socialisme. 'De communistische partijen in West-Europa ontwikkelden zich eigenlijk tot radicaal sociaal-democratische partijen. Zij hadden het revolutionaire allang terzijde geschoven.' Toch bleef er vaak een merkwaardige binding met de Sovjet-Unie bestaan, die voornamelijk tot uiting kwam in de standpunten van het CPN met betrekking tot internationale vraagstukken. 'De partij had veelal de neiging om in de internationale politiek de Sovjet-Unie te steunen, althans anti-communistische en antisovjet-standpunten af te wijzen. Niettemin waren er in die tijd ontzettend veel meer mensen kritisch over bijvoorbeeld de bewapeningswedloop en de oorlog in Vietnam.'

Binnen de partij liet Hellema vaak een kritische stem horen. 'Ik

houd altijd distantie ten opzichte van een overtuiging. Ook in de CPN-tijd ben ik altijd kritisch lid geweest, en heb de nodige conflicten gehad binnen de partij.' Hellema is nu geen lid meer van een politieke partij. Toch vindt hij zelf niet dat hij gematigder is geworden. 'Door de recente ontwikkelingen in Nederland en de internationale politiek ben ik juist weer scherper geworden.'

In het huidige politieke spectrum vindt Hellema een pittig links gedachtegoed niet terug, zeker niet als het gaat om internationale vraagstukken. De Socialistische Partij is naar zijn mening te chauvinistisch. De SP hield er vroeger zelfs een nadrukkelijk antimigranten-standpunt op na. 'Zij pikken onze banen in, zo werd toen geredeneerd. Ik vind ook dat de SP zich niet heel nadrukkelijk tegen Fortuyn heeft gekeerd, dat hebben ze eigenlijk overgelaten aan GroenLinks en Ad Melkert.' Laatst had hij met een Eerste Kamerlid van de SP een discussie over maatregelen in de antiterreurbestrijding. 'Die man zei dat hij best wat van vrijheden binnen de rechtsstaat wilde inleveren als het gaat om het waarborgen van de veiligheid van de burgers. Maar toen zei ik, 'Ja, maar jij en ik leveren uiteindelijk geen vrijheid in, want wij komen niet zo gauw met de politie in aanraking. Een doorsnee gezin heeft er geen last van, maar wel een Marokkaans jongeren-comité dat tegen de oorlog in Irak is maar verder niets met terreur van doen heeft. Degenen die inleveren zijn juist de meest kwetsbaren, degenen die de vrijheden juist met meeste nodig hebben. De rechtstaat is net een meer. Als je er een halve meter uit weg scheidt, dan zakt het water aan de randen, niet in het midden.'

De strijd tegen het terrorisme zorgt volgens Hellema voor navelstaarderij. Angst en onzekerheid leiden tot een reflex van geslotenheid: het gevoel je te willen afsluiten voor het gevaar dat van buiten komt. En daarom juist dat 'buiten' ver van je af willen houden. Hellema wil zijn ogen niet sluiten voor de gevaren van terrorisme en extremisme, hij erkent ze stellig. Maar hij vindt de angstreflex je af te sluiten een verkeerde houding. Niet op zijn minst, omdat angst dialoog in de weg staat. Helaas is dit een tendens waar de rechtse partijen genadeloos van profiteren.

Hellema sympathiseert nog steeds met het linkse gedachtegoed. Ook hier gaat hij tegen de trend in. Hij vindt het belangrijk dat er tegenover het individualisme ook een vorm van maatschappelijke en collectieve ordening staat, zeker wat sociaal-economische problemen betreft. 'Het politiek-economisch beleid in de Westerse landen is erg eenzijdig geworden. Alles draait om winst en omzet. Deze tendens levert sociale verhoudingen op waar ik mij niet achter kan stellen.'

Het kapitalisme resulteert dan wel in meer bewegingsvrijheid voor het individu, maar dat betekent nog niet dat het individu de volle verantwoordelijkheid over die vrijheid kan nemen. 'Een geordende en geleide maatschappij kan haar burgers beschermen tegen bijvoorbeeld de consumptiewaanzin. Maar op een democratische manier. Je moet wel de vrijheid van het individu waarborgen.' Daarmee plaatst Hellema zich in de (neo-) marxistische traditie. 'Dat was en is een heel invloedrijke traditie. Toch is ze uit

beeld verdwenen. Ik denk niet dat in dit instituut nog marxistische teksten op de literatuurlijst staan.'

Toch leeft het marxisme latent nog sterk door. 'Als ik studenten laat discussiëren over Irak, geloven weinig mensen dat de oorlog gevoerd wordt om er een democratie te stichten.' Ook de gedachte dat ontwikkelingsvraagstukken niet door het Westen kunnen worden opgelost, maar dat niet-Westerse landen hun eigen evolutie moeten doormaken, is volgens hem een marxistische gedachte. Hellema beschouwt het wegvallen van de communistische staten en de Westerse overwinning in de Koude Oorlog als één van de oorzaken van het verdwijnen van het marxistische gedachtegoed. Het marxisme is deze negatieve connotatie met de ineenstorting van het staatscommunisme niet meer te boven gekomen.

Er heeft zich, meent hij, in de afgelopen twintig jaar een niet te onderschatten politiek-culturele omwenteling voorgedaan. De welhaast onomstreden privatisering van allerlei nutsvoorzieningen is hiervan onder meer het gevolg. 'Aan het idee dat de energiemarkt het beste kan worden geprivatiseerd, zit een neoliberale gedachte: de grondgedachte dat op een geprivatiseerde markt door de keuzevrijheid van de consument de kwaliteit verhoogd en de prijs laag gehouden wordt. En dat terwijl nog maar kort geleden de gedachte overheerste dat nutsbedrijven, die gemeenschappelijke voorzieningen waarborgden, beschermd moesten worden tegen de willekeur van de vrije markt.'

Zoals de slinger in de jaren zestig en zeventig misschien teveel naar het linkse kamp was doorgeslagen, zozeer lijkt ze nu aan de andere kant ook te ver door te schieten. Naast de energiemarkt zijn ook de communicatiemarkt, het openbaar vervoer, en zelf gedeeltelijk het onderwijs geprivatiseerd of aan in de private sector gestelde eisen onderworpen. Hoe kon het allemaal in een relatief korte periode zo snel omslaan? 'Dat zijn de vragen die mij enorm fascineren. In de jaren zeventig van vorige eeuw zie je dat de gedachte dat vooruitgang gelijk stond met het collectiviseren van aspecten van het maatschappelijk leven, haar hoogtepunt bereikte. Tien jaar later is dat volstrekt in het tegendeel omgeslagen. De impact van deze revolutie is waarschijnlijk veel groter dan we tot nu toe aannamen, en strekt zich uit tot in alle aspecten van het leven.' Het engagement van Hellema is erop gericht deze omslag te begrijpen vanuit zijn linkse achtergrond. 'Want ik wil weten wat er nu precies is misgegaan, waarom de dingen in een richting zijn gegaan die volstrekt het tegendeel is van wat mij, en met mij veel anderen, voor ogen stond.'

Jan Danneel

Alexander de Grote: held of hufter?

Rolf Strootman

Halverwege de film *Alexander* van Oliver Stone zit een opmerkelijke scène. De blonde held Alexander staat met zijn al even blonde favoriet Hefaïstion op een terras van het paleis van Nebukadnezar in Babylon. Samen kijken ze uit over Irak, dat Alexander zojuist veroverd heeft in een spannende Hollywood-oorlog, waarvan de regisseur de gruwelijkheden onder het Perzische tapijt heeft gemoffeld. Dan zegt Alexander iets in de trant van: 'die mensen hier willen niets liever dan door ons bevrijd worden, ze snakken naar *change*.'

Alexander is inmiddels geflopt. Terecht, denk ik. Toch is de voorstelling van de Macedonische veroveraar als een soort George W. Bush met de looks van John F. Kennedy, die de westerse beschaving komt brengen aan de door even decadente als wrede tirannen onderdrukte bewoners van het Midden-Oosten, om meerdere redenen interessant. Het onversneden orientalisme van Stone is méér dan alleen maar huilen met de wolven in het huidige politieke bos. Het is tevens verankerd in het wetenschappelijk debat over Alexander, althans een bepaalde stroming daarvan.

Over geen andere persoon uit Oudheid, met uitzondering misschien van Jezus Christus, is zoveel geschreven als over Alexander III van Macedonië (regeerde 336-323 v.Chr.). In korte tijd veroverde hij een wereldrijk dat zich uitstreckte van Bulgarije tot Oezbekistan en Pakistan. Alexander was al tijdens zijn korte leven een legende, evenzeer geliefd en aanbeden als gehaat en gevreesd. Na zijn dood werd hij als een god vereerd en hij zou nog eeuwen zijn schaduw werpen over de Oude Wereld. In zowel middeleeuws Europa als de islamitische wereld werd hij gezien als de ideale vorst. Toch was Alexander ook wreed en moorddadig. Het uitmoorden van steden, het executeren van krijgsgevangenen: Alexander de Grote draaide er zijn hand niet voor om.

Behalve tal van wetenschappelijke artikelen verschijnen tegenwoordig bijna jaarlijks nieuwe biografieën van de man, met daarin steeds weer dezelfde feiten, waarover steeds weer anderen hun licht laten schijnen

omdat zij menen de 'ware' Alexander beter te begrijpen dan hun vele voorgangers. De Alexanderbiografie is een genre op zichzelf, door William Calder III eens omschreven als 'autobiographical documents in the guise of scholarly books.' Maar ondanks de enorme hoeveelheid wetenschappelijke literatuur bestaan nog steeds hoog oplopende meningsverschillen over het optreden van Alexander, vooral over de *waardering* daarvan. Was Alexander een held of een hufter? – dat vat het debat wel zo'n beetje samen.

Deze discussie – vooralsnog zonder eind – werd in 1833 geopend

door de Duitse historicus Johann Gustav Droysen (1838-1908). Zoals ook bij de andere historici die in dit artikel de revue zullen passeren, was Droysens visie bepaald door de dominante politieke opvattingen van zijn eigen tijd, in zijn geval

de beginnende Duitse eenwording, op smaak gebracht met een snuffje Hegel. In zijn *Geschiede Alexanders des Grossen* zet Droysen Alexander neer als een man met een Bestemming die de wereld niet onderwierp maar *verenigde* en het licht van de Helleense (lees: Europese) beschaving deed schijnen in het duistere oosten; uit de versmelting van Griekse en Oosterse cultuur die daarvan het onvermijdelijke gevolg was, ontstond vervolgens het nog feller schijnende licht van het christendom.

Droysens visie werd begin twintigste eeuw door verscheidene andere auteurs opgepikt. De meest invloedrijke daarvan was de Engelsman William Woodthorpe Tarn, één van de titanen in de historie van de Oude Geschiedenis. In artikelen werkte hij de idee van Alexander als Europeaan op beschavingsmissie uit in het licht van het Britse imperialisme in India. Waar Droysen vooral teleologische determinatie een rol laat spelen, daar dichte Tarn de Grieken en Macedoniërs een veel bewuster besef toe van 'the white man's burden.' Voor het gemak ging ook hij er vanuit dat de oude Grieken een soort West-Europeanen waren, van het oosten gescheiden door de ontzaglijke barrière die Bosporus heet. Bij Tarn is Alexander een ware held. Zijn levensdoel was niet minder dan het creëren van een *Unity of Mankind*, een opvatting die Tarn vooral baseerde op de massa-bruiloft waarbij Alexander zijn Macedonische edelen liet trouwen met Perzische prinsessen.

Tegen deze verheerlijking van Alexander als fiere en idealistische jongeling

rees natuurlijk verzet, zij het aanvankelijk uit verdachte hoek: in nazi-Duitsland achtte men de door Tarn gepostuleerde versmelting van Macedoniërs en Perzen volstrekt verwerpelijk; Alexander zou daarmee een gevaarlijke 'rassenchaos' hebben nagestreefd, zo stelde de historicus Fritz Schachermeyr in zijn boek *Indogermanen und Orient* (1940). Hij distantieerde zich later overigens van zijn opvattingen.

Niettemin had hiermee voor het eerst ook een *negatief* beeld van Alexander zijn intrede gedaan, en het waren dan ook Duitse historici die dat beeld verder uitwerkten. De eerste die dat nadrukkelijk deed was F. Hampl, die in de jaren vijftig, met nauwelijks verholen verwijzing naar de nazidictatuur, Alexander neerzette als een wrede, door irrationele machtswellust gedreven despoot. Dat sloeg aan. Anders dan Hampl benadrukten latere critici ook het *rationele* van Alexanders handelen, maar dat maakte diens dikwijls wrede optreden alleen maar onthutsender. Bovendien werd in de jaren vijftig Tarns *Unity of Mankind* door Ernst Badian ontmaskerd als een romantisch verzinsel.

Sindsdien staan twee stromingen lijnrecht tegenover elkaar in een nog altoos woedende richtingenstrijd: de pessimisten en de optimisten. Want ook het positieve beeld van Alexander werd en wordt met vuur verdedigd, bijvoorbeeld in *Alexander the Great* van Robin Lane Fox, nog altijd de meest verkochte Alexanderbiografie, en in het gelijknamige boek van Nicholas Hammond, in wiens ogen Alexander geen kwaad kan doen. In 1997 publiceerde Hammond nog een tweede biografie, met de veelzeggende titel *The Genius of Alexander the Great*. Voor wie het nog niet begrepen had. Ter illustratie, zo beschrijft Lane Fox zijn held:

In Alexander it is tempting to see the romantic's complex nature for the first time in Greek history. There are the small details, his sudden response to a show of nobility, his respect for women, his appreciation of eastern customs, his extreme fondness of his dog and especially his horse.

Inmiddels is er ook een derde stroming bijgekomen – daar kun je op wachten bij een langdurige gepolariseerde discussie – die het er op houdt dat de waarheid in het midden ligt. Ongetwijfeld juist, maar je schiet er zo weinig mee op.

De voornaamste penvoerder van de pessimistische school is tegenwoordig de Australiër Brian Bosworth. Rijst uit diens beroemde *Conquest and Empire* (1988) al geen bijzonder vrolijk beeld op, nóg somberder wordt het in zijn bundel *Alexander and the East. The Tragedy of Triumph* (1996), waarin hij uitgebreid ingaat op het lot van de inheemse volken die het slachtoffer werden van het Macedonische oorlogsgeweld. Nu is Bosworths werk altijd grondig en verstandig – *Conquest* is veruit het beste handboek dat er is – maar sindsdien lijkt het bekritisieren van Alexander een maniertje te zijn geworden. Van achteloze vergelijkingen met Adolf Hitler kijkt niemand meer op. Daar-

bij komt de huidige mode om Alexander ook nog eens te beschouwen als een incompetente, alcoholistische politicus en bijgevolg een mislukte *empire-builder* die het oosten 'niet begreep' – een opvatting die geheel voorbijgaat aan modern onderzoek naar de periodes direct vóór en ná Alexander. Typierend is dit citaat van Ian Worthington:

Does a man deserve to be called 'The Great' who was responsible for the deaths of tens of thousands of his own men and for the unnecessary wholesale slaughter of native peoples? How 'great' is a king who prefers constant warfare over consolidating conquered territories and long-term administration? Or who, through his own recklessness, often endangered his own life and the lives of his men? Or whose violent temper on occasion led him to murder his friends and who towards the end of his life was an alcoholic, paranoid, megalomaniac, who believed in his own divinity?

Of dit gemoraliseer nog wel serieuze geschiedbeoefening mag heten, is de vraag. In ieder geval is het opmerkelijk met hoeveel gemak serieuze onderzoekers explicatieve relevantie toekennen aan hun eigen kijk op Alexanders persoonlijke psychologie – daarin onderscheiden de pessimisten zich geenszins van de optimisten. Dat is op zichzelf niet verboden, maar erg verhelderend is het niet. Dat Alexander (veel) slachtoffers maakte staat vast, maar daarin onderscheidt hij zich niet van andere veroveraars in de wereldgeschiedenis. Djengizh Khan was ook geen lieverdje. Maar wat zegt dat over diens *impact* op de geschiedenis?

Het enige dat de pessimisten nog overeind hadden gelaten – de erkenning dat Alexander een militair genie was – werd vorig jaar aangevallen door Paul Cartledge, volgens wie de 'ware' Alexander een buitensporig wrede psychopaat was wiens militaire successen uitsluitend te danken waren aan stom geluk en de geniale legerhervormingen van zijn vader Filippus II. Zo blijft er wel heel weinig over.

Momenteel zijn de optimisten weer aan de winnende hand zijn. Dat hebben de pessimisten aan zichzelf te wijten. Het is immers een koud kunstje geworden te zeggen dat ze ergens wel gelijk hebben, maar te ver gaan. Bij het grote publiek prevaleert sowieso sinds jaar en dag het positieve imago. Als men al een beeld heeft, is dat gebaseerd op het boek van Robin Lane Fox.

We zien dat ook terug in het filmepos van Oliver Stone. In een interview verklaarde de regisseur dat hij Alexander zag als een man met een missie, die ervan droomde 'de wereld te globaliseren door (...) oosterse en westerse cultuur met elkaar te vermengen.' Je houdt het niet voor mogelijk, maar zo zei hij dat: *to globalise the world*. Dat is de oude *Unity of Mankind* van Tarn, een beetje opgepoetst en in een hedendaags jasje gestoken. (In latere interviews zei Stone nog wel gekkere dingen, bijvoorbeeld dat er tijdens Alexanders oorlogen geen burgerslachtoffers vielen.) Daarbij werd Stone gesouffleerd door niemand minder dan Robin Lane Fox, die de officiële adviseur van deze filmproductie was. Hij hield er behalve een honorarium een

bijrol als Macedonische edelman aan over. In interviews over zijn aandeel aan de film liet Lane Fox geen kans voorbij gaan om te vertellen dat daarmee een levenslange wensdroom in vervulling ging, namelijk om als Gezel des Konings mee te galopperen in de grote cavaleriecharges van Alexander – dezelfde jongensdroom die hem er eerder toe had aangezet een boek te schrijven over zijn held. De sarcastische opmerking van William Calder dat veel Alexanderbiografieën in essentie 'autobiographical documents in the guise of scholarly books' zijn, is zo gek nog niet.

De legende op het witte doek

Arjan Vreeburg

Geen figuur uit de Oudheid is zo inspirerend geweest voor latere generaties als Alexander de Grote. Briljante generaals als Julius Caesar en Napoleon probeerden tevergeefs de grote generaal uit het voorheen als achterlijk en barbaars beschouwde Macedonië, die het grootste rijk ter wereld aan zich onderworpen, te evenaren. Voor het eerst in de geschiedenis slaagde een heerser erin de Griekse en Oosterse culturen met elkaar te verenigen; volgens velen was hij een groot visionair die probeerde alle mensen en culturen in een samenlevingsverband onder te brengen. De vroege dood van Alexander heeft een van de grootste *what ifs* in de geschiedschrijving opgeleverd: zou de wereld er beter hebben uitgezien wanneer hij de kans had gekregen zijn visie, de *Unity of Mankind* te verwezenlijken?

De verovering van Hollywood bleek voor Alexander echter moeilijker te zijn dan die van de gehele aan de oude Grieken bekende wereld. *Alexander*, de nieuwe historische *blockbuster* van regisseur Oliver Stone, doet een poging de Macedonische veldheer ook op het witte doek te doen triomferen.

De film past in de traditie van de laatste jaren van epische spektakelfilms met een gedeeltelijke historische achtergrond, zoals *Troy* en *King Arthur*. Ook

Alexander is een mengsel van historische feiten en mythische elementen met een grote dosis Hollywood-spektakel. Rond het leven van de beroemde veldheer zijn immers vele legenden ontstaan,

die zich prachtig lenen voor verfilming. De verleidelijke moeder van Alexander, gespeeld door Angelina Jolie, die over geheimzinnige krachten lijkt te beschikken, en het temmen van het wilde paard Bucephales door de jonge Alexander zijn enkele van deze mythische elementen. Het grootste deel van Alexander is echter op historische feiten gebaseerd. Toch is het onvermijdelijk dat een selectie moest worden gemaakt uit een enorme hoeveelheid materiaal; het zou onmogelijk zijn alle verschillende facetten van het leven van deze inspirerende Macedoniër aan bod te laten komen.

Oliver Stone heeft ervoor gekozen een groot deel van de film te wijden aan het privéleven van de veroveraar. Alexanders relatie met zijn ruwe vader Phillipos de Tweede en zijn bezitterige en enigszins valse moeder worden uitgebreid behandeld. De film lijkt af en toe nog het meest op een psychologisch drama en Alexander wordt soms neergezet als een zwaar getraumatiseerde neuroot. Er wordt redelijk veel aandacht besteed aan de relatie tussen Alexander en zijn vriend Hephaistion; hoewel duidelijk is dat deze op méér dan vriendschap is gebaseerd, wordt echter nooit expliciet duidelijk of het hier om een homoseksuele relatie gaat. Men heeft ervoor gekozen om de band tussen Hephaistion en Alexander vooral als een platonische relatie weer te geven.

Na de uitgebreide en soms niet bijzonder interessante scènes uit Alexanders jeugd maakt het verhaal een enorme sprong naar de slag bij Gaugamela, waarin de Perzische koning Darius definitief verslagen wordt en het Perzische Rijk in handen van Alexander valt. Enigszins vreemd dat zo'n groot deel van de militaire en politieke loopbaan van Alexander wordt overgeslagen. Aan eerdere slagen tegen Darius, bij Issos, de rivier de Granikos en het beleg van Tyrus, wordt slechts lippendienst bewezen. Op deze manier krijgt men niet te zien hoe de jonge koning groeit in de rol van veroveraar, het respect verdient van zijn soldaten en hoe zijn reputatie als 'de Grote' vorm krijgt. De slag bij Gaugamela is vrij accuraat verfilmd. Alle troepenbewegingen kloppen en ook de tactiek, kleding en bewapening van de soldaten bevestigen het beeld dat uit de bronnen naar voren komt. Wie echter niet over achtergrondkennis beschikt omtrent de troepenbewegingen bij Gaugamela, zal het moeilijk vinden te begrijpen wat zich precies op het slagveld afspeelt.

Hoewel de slag bij Gaugamela goed weergegeven wordt, zullen liefhebbers van historische veldslagen teleurgesteld zijn in *Alexander*. Nadat Darius verslagen is, wordt er slechts één veldslag verfilmd, de slag tegen de Indische koning Porus, waarin de Macedonische falanx het tegen olifanten opnam. De aandacht die in de film wordt besteed aan de militaire loopbaan van Alexander is teleurstellend. Hij wordt vooral neergezet als een *Great Man*, een groot visionair leider, die het ideaal van de *Unity of mankind* probeerde te verwezenlijken door Perzen en Grieken met elkaar te verzoenen. Het is begrijpelijk dat ervoor gekozen is Alexander op deze manier neer te zetten. Vooral in de Westerse wereld heeft men eeuwenlang bewondering gehad

voor de genialiteit van de Macedonische veldheer en hem allerlei nobele en visionaire eigenschappen toegeschreven. Het is echter de vraag of Alexander de Grote werkelijk voldeed aan al deze kwaliteiten. Waarschijnlijk was hij allereerst een veldheer en een inspirerend leider voor zijn soldaten. Of hij ook over de politieke kwaliteiten beschikte die nodig zouden zijn geweest om een groot rijk te kunnen handhaven, zullen we nooit weten omdat hij op jonge leeftijd stierf en niet de kans kreeg zijn veroveringen tot een stabiel imperium aaneen te smeden. Colin Farrell weet gedurende de film niet echt overtuigend over te komen als inspirerend leider. Alleen wanneer hij een inspirerende speech tot zijn troepen richt, zoals voor de slag bij Gaugamela, benadert hij de legendarische figuur van Alexander de Grote. Voor de rest is Alexander in de film vooral een zwaar gefrustreerde figuur die onder jeugdtrauma's gebukt gaat. Tot vervelens toe wordt de relatie met zijn ouders naar boven gehaald om zijn karakter te verklaren. Men krijgt de indruk dat de grote veroveraar een poging doet de gehele bekende wereld te onderwerpen om maar vooral zo ver mogelijk van zijn Macedonische geboortegrond te vluchten.

Alexander's veldtocht door Perzië

Maarten Waterman

Alexander de Grote. De ondergang van het Perzische rijk.

Jona Lendering

Athenaeum-Polak & van Genneep; € 22,95 404 p.

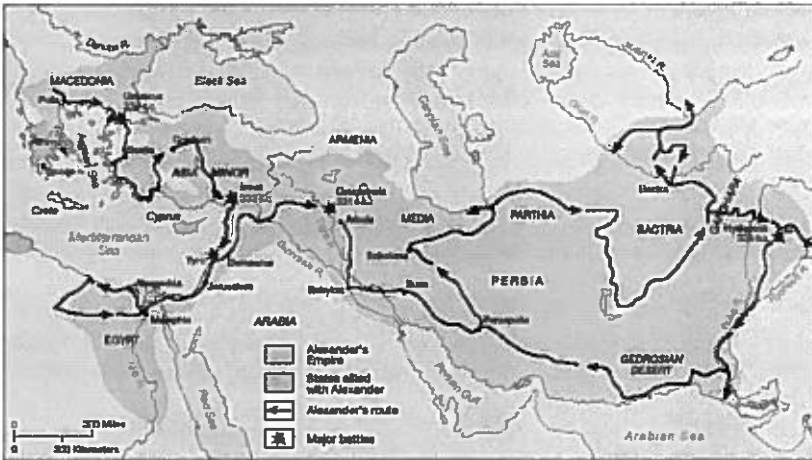
ISBN 90-253-314-0

Over bijna niemand uit de Oudheid is zoveel geschreven als Alexander de Grote. Het is dan ook moeilijk een nieuw boek over hem te schrijven. Jona Lendering heeft het met succes geprobeerd. In zijn inleiding stelt de auteur dat hij zijn boek in een ander perspectief heeft geschreven dan voorheen gebruikelijk was. De meeste historici hebben Alexander altijd als een psychopaat afgeschilderd; Lendering schetst in zijn boek echter een heel

ander beeld.

Een groot deel van zijn boek gaat over het grote probleem waarvoor Alexander zich gesteld zag: hoe moest hij zich tegenover zijn nieuwe onderdanen opstellen zonder dat hij de Macedoniërs van zich vervreemde? Lendering meent dat Alexander een rationeel mens was die probeerde zijn problemen, overigens vaak met geweld, op te lossen. Wat ook een vernieuwing is ten opzichte van de meeste andere boeken over Alexander, is dat

Darius III niet als een slecht en onbekwaam heerser wordt afgebeeld (zoals vaak wordt verondersteld), maar dat hij gewoon de pech had dat hij heerser was van een rijk in verval.

Deze nieuwe perspectieven onderbouwt Lendering niet alleen met 'Westerse bronnen', maar ook, wat geheel vernieuwend is, met 'Oosterse bronnen' en dan met name de astrologische bronnen uit Babylonië. Daardoor heeft hij een betere indruk kunnen krijgen van bijvoorbeeld de slag bij Gaugamela en de economische en sociale problemen die zich in het Perzische rijk voordeden. De auteur verwacht dat zijn boek waarschijnlijk snel achterhaald zal zijn, omdat hij maar een fractie van het aantal Oosterse bronnen heeft gebruikt. De meeste bronnen zijn nog niet vertaald, maar dit zal volgens hem een kwestie van tijd zijn. Zijn voornaamste bronnen blijven overigens de 'Westerse', zoals de werken van Curtius Rufus, Arrianus en Diodorus.

Na een min of meer uitvoerige beschrijving van de opvoeding van Alexander en het door hem genoten onderwijs, wordt de algemene situatie in Perzië en Griekenland in de vierde eeuw voor Christus beschreven. Het boek vervolgt met een beschrijving van de veroveringen in Griekenland door de vader van Alexander, Filippus. Lendering beschrijft nauwkeurig de onderwerping van de Griekse steden aan het Macedonisch gezag. Door de veroveringen van Filippus was het later voor Alexander mogelijk Perzië binnen te vallen.

Na de dood van Filippus wist Alexander met steun van enkele belangrijke hovelingen, onder wie de bekwame generaal Parmenion, de troon te bestijgen. Het is intrigerend hoe Lendering later in zijn boek beschrijft hoe Alexander de meeste van deze hovelingen uit de weg ruimt. Na in Griekenland orde op zaken te hebben gesteld, begint Alexander aan zijn veldtocht tegen Perzië, die uiteindelijk tot India zou reiken. De auteur beschrijft de slagen uitvoerig voor zover er bronnen voor zijn, met ondersteuning van de

nodige kaartjes en illustraties. Vooral de slag bij Issos en de belegering van Tyros worden tot in elk bloedig detail beschreven, zodat het net lijkt of je een spannende roman aan het lezen bent. Overigens zijn de kaartjes erg handig, omdat er in het boek zeer veel steden en gebieden worden genoemd en het zonder kaartjes bijna onmogelijk zou zijn het verhaal goed te volgen.

Naast het naar voren laten komen van de belangrijke slagen, schenkt Lendering ook aandacht aan problemen van bestuurlijke aard. Hij laat zien hoe Alexander de ene keer de autochtone bevolking genadeloos afslachtte en hen de andere keer gebruikte om zijn rijk goed te besturen en zijn leger aan te vullen. Ook besteedt hij aandacht aan de reacties van de verschillende volkeren binnen het Perzische Rijk op hun onderwerping. De ene keer werkten ze met Alexander samen, de andere keer boden ze stevig verzet, zoals tijdens de Sogdische opstanden.

Het hofleven van Alexander, en de bijbehorende intriges, vormt een ander interessant aspect van Lenderings boek. Wederom wordt tot in elk gruwelijk detail beschreven hoe sommige hovelingen, militairen en andere vertrouwelingen door Alexander uit de weg worden geruimd, nadat zij kritiek hadden geuit op Alexander of – in zijn ogen – gewoon te machtig werden.

Al met al is dit een interessant boek. Het leest weg als een roman en geeft toch veel informatie over de veldtocht van Alexander en de problemen die op zijn pad kwamen na het onderwerpen van zoveel verschillende volkeren. Voor hen die (veel) belangstelling hebben voor de Oudheid en in het bijzonder voor Alexander is dit boek een absolute aanrader. Mocht je niet zoveel interesse in de Oudheid hebben: dit boek leest gemakkelijk en brengt je mogelijk op andere gedachten.

Feit of Fictie? De waarheid over Floris

Nelleke Lafeber

De waarheid over Floris

Ronald de Graaf

Uitgeverij Van Wijnen; € 18,50 88 p.

ISBN 90-5194-273-7

Aan de televisieserie *Floris*, waarin ridder Floris met zijn metgezel Sindala allerlei avonturen beleeft, denkt menigeen met weemoed terug. De gekunstelde actiescènes, de nostalgische Middeleeuwen en de hedendaagse humor bleken een succesvolle formule te zijn. En op het eenentwintigste eeuwse bioscoop scherm werd Floris opnieuw tot leven gewekt. De reacties waren zeer gemengd. De één vond het een geweldige familiefilm, terwijl de ander teleurgesteld naar huis ging omdat de film de televisieserie van destijds niet kon evenaren.

Uniek voor de eerste serie van Floris was dat vooraf een geschiedkundige inleiding werd vertoond. Hierin doceerden deskundigen met Polygoonjournaal-achtige stemmen over ontdekkingsreizen naar Indië, het leven in de middeleeuwse stad en op een kasteel en werd tot lering en vermaak ingegaan op het wapentuig uit de serie. Ook bij de nieuwe Floris-film heeft de KRO via de *making of* aandacht aan de achtergronden besteed. Het boek *De waarheid over Floris* van Ronald de Graaf heeft ook als doel de historische feiten achter Floris te ontrafelen. De Graaf heeft bij het schrijven van zijn boek als doel gehad te achterhalen wat feit en wat fictie is. In welke wereld zou Floris geleefd hebben, hoe dachten zijn tijdgenoten over goed en kwaad en hoe vochten zij hun oorlogen?

Al snel blijkt Floris een fantasiefiguur te zijn. Wie in de Gelderse leenakten gaat zoeken naar de heerlijkheid Rosenmond verprutst zijn tijd. Wel heeft De Graaf op het Rijksarchief in Arnhem de sporen gevonden van Maarten van Rossem en hertog Karel. 'Ik stuitte frontaal op Maarten van Rossem, Grote Pier en Karel van Gelre. De namen uit Floris kwamen tot leven en ik kreeg een soort gevoel dat de profeet Ezechiël gehad moet hebben, toen de vallei der dorre doodsbeenderen ineens tot leven kwam'. Deze vondst motiveerde De Graaf om verder te zoeken en de waarheid over Floris te achterhalen.

Het boek beschrijft zeer gestructureerd de verschillende aspecten

van het middeleeuwse leven in Gelre. Allereerst vertelt De Graaf iets over het dagelijks leven, eten en drinken, kleding, sieraden en wonen. Al snel wordt duidelijk dat het middeleeuwse leven heel wat soberder was dan de serie en film Floris deden vermoeden. De huizen en de kleren zagen er eeuwenlang onvoorstelbaar grijs uit, van kleur verschoten door regen en zon.. Voor de rijken was kleurrijke kleding nog wel weggelegd, maar fel groen en geel zouden ze niet gedragen hebben, omdat dit de kleuren van ketters en randfiguren waren.

Een volgend hoofdstuk beschrijft de kastelen in Gelre en de onderlinge strijd. Wederom valt op dat feit en fictie niet overeenkomen. De conclusie van het boek is dan ook weinig verrassend: Floris gaat niet echt over de Middeleeuwen. De Middeleeuwen dienen als decor voor een a-historisch plot als het winnen van wedstrijden, het genezen van zieken, het redden van gestolen voorwerpen en de *generation gap* met de verloren zoon en de afwijzing door de vader. Zo bevatte de serie uit de jaren zestig ook veel grappen die de generatie van net na de Tweede Wereldoorlog kon herkennen. Zoals de grap over de laarzen van Wilhelm: 'Hebt u ooit een Duitser gezien met vuile laarzen?'. Als Wilhelm door de mand valt: 'Ik van alles *nichts gewusst*'.

De waarheid over Floris is met veel zorg in elkaar gezet. Bovendien is het boekje heel vlot geschreven en is het duidelijk dat de auteur vroeger, maar ook nu nog, volop heeft genoten van de avonturen van Floris. *De waarheid achter Floris* is een ideaal boekje voor degenen die nog regelmatig terug denken aan de zwart-wit serie.

De geur van buskruit

Martijn Lak

Oorlog, mijn arme schapen. Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog 1565-1648

Ronald de Graaf

Van Wijnen; € 69,50 686 p.

ISBN 90-5194-272-9

Hele generaties Nederlanders kunnen het probleemloos opdreunen: '1600? Slag bij Nieuwpoort!'. Dat die veldslag tussen Maurits en de Spaanse bevelhebber Mendoza niet de glorieuze overwinning van eerstgenoemde was zoals historici lange tijd hebben beweerd, dat Maurits in tegendeel zeer tegen zijn wil gedwongen was een confrontatie in het open veld aan te

gaan omdat een Spaans leger hem van de Republiek dreigde af te snijden en daarmee het feitelijke doel van de hele operatie – een eind maken aan de kaapvaart vanuit Duinkerken – op een falikante mislukking uitliep, is bij de meeste Nederlanders echter onbekend.

Wie meer wil weten over de slag bij Nieuwpoort en de militaire geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog, kan nu zijn toevlucht nemen tot Ronald de Graafs lijvige studie *Oorlog, mijn arme schapen. Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog 1565-1648*. Is over de strijd tussen de Republiek der Vereenigde Nederlanden en het Spanje van Filips II dan nog niet genoeg geschreven, zou men zich af kunnen vragen. Niet dus. Want, zo stelt De Graaf in zijn inleiding terecht, 'tot dusver bestond er geen overzichtswerk waarin geprobeerd is om de belangrijkste aspecten van de oorlogvoering enigszins met elkaar in verband te brengen.'

De vraag is natuurlijk, of hem dat wél gelukt is. De Graaf is er met zijn bovengenoemde boek in ieder geval dicht mee in de buurt gekomen. Alles wat met de oorlogvoering van de Tachtigjarige Oorlog te maken heeft, komt uitvoerig aan bod, van logistiek tot strategie en van amfibische operaties tot (de problemen van) bevelvoering.

Bovendien worden beschrijvingen van veldslagen – waarin je het inslaan van kogels als het ware hoort en de geur van buskruit bijna kan ruiken – afgewisseld met paragrafen over de bekostiging van de oorlog, medische verzorging, propaganda, vrouwen in het leger en het lot van de burger- en plattelandsbevolking. Dat dezen niet alleen maar te lijden hadden onder plunderingen en belegeringen, maar ook profiteerden van de inkwartiering van Spaanse of Staatse troepen – zij brachten immers geld mee! – komt eveneens uit het werk van De Graaf naar voren. Hij geeft blijk van een goede, vlotte pen en een gedegen literatuurkennis. Talrijke grafieken, tabellen, kaarten en illustraties, hoewel soms niet van al te beste kwaliteit, geven het geheel een extra dimensie.

In zijn over het algemeen zeer aanstekelijke enthousiasme schiet De Graaf soms wat door. Zo kiest hij wel erg duidelijk partij voor Maurits in zijn conflict met de Staten-Generaal over de te volgen strategie. Bovendien noemt hij op pagina 89 de strijd tussen Spanje en de Republiek een 'totale oorlog'. Mijns inziens is die term niet van toepassing op de Tachtigjarige Oorlog. Totale oorlogen vereisen massale dienstplichtlegers, een geïndustrialiseerde manier van oorlogvoering en, misschien wel het belangrijkste, een volledige inschakeling van de bevolking ten behoeve van de oorlogvoering. Daarvan was in de zestiende- en zeventiende eeuw geen sprake; dienstplicht en termen als 'het thuisfront' bestonden (nog) niet.

De Graaf pretendeert niet nieuwe gezichtspunten of onderzoeksthema's te presenteren. Dat klopt. De vermelde positieve effecten van de legeringen van garnizoenen op steden, de financiering van de oorlog en de vraag of er in de Republiek al dan niet een militaire revolutie heeft plaatsgevonden, zijn al eerder beschreven, onder andere door Jonathan Israel in zijn

monumentale *The Dutch Republic. It's Rise, Greatness and Fall, 1477-1806* en door Geoffrey Parker in *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800*. Als overzichtswerk dat samenhang aanbrengt tussen de verschillende aspecten van de oorlogvoering heeft De Graaf echter een fraai en uitmuntend boek geschreven, waarmee we voorlopig nog jaren vooruit kunnen.

Hitlers 'Britse man'

Laurens van Esch

Heulen met Hitler. Britse ambivalentie ten aanzien van Nazi-Duitsland
 Ian Kershaw
 Het Spectrum; € 27,95 432 p.
 ISBN 90-2749-771-0

Vaak zijn de personen die na de dood de eer van een biografie te beurt valt erin geslaagd een persoonlijk stempel te zetten op de periode waarin zij leefden. Ian Kershaw, wiens beroemde Hitlerbiografie dit gegeven illustreert, kiest er in *Heulen met Hitler* juist voor te beschrijven hoe een politicus die ervan droomde zich een dergelijke plaats in de geschiedenis te verwerven, daar jammerlijk in faalde.

Lord Londonderry, neef van Winston Churchill en telg van één van Englands meest aanzienlijke families, wordt afgeschilderd als een man die overmatige ambities koppelde aan een fundamenteel gebrek aan politiek inzicht. Zijn grote kans op eeuwige roem, zijn benoeming tot minister van Luchtvaart in 1931, dankte hij aan het persoonlijke netwerk dat zijn afkomst met zich meebracht. Doordat hij niet beschikte over de noodzakelijke vaardigheden, onttaarde zijn carrière echter in een persoonlijke tragedie.

Hij droeg de verantwoordelijkheid voor een legeronderdeel in een tijd waarin het pacifisme een belangrijke politieke kracht was; anders dan in Frankrijk, dat een herhaling van het bloedbad van de Eerste Wereldoorlog vreesde en daarom weigerde over te gaan tot de door het Verdrag van Versailles voorgeschreven multilaterale ontwapening, stond de Britse bevolking uitermate kritisch tegenover alle militaire investeringen. Nog afgezien van pacifistische idealen lag ook het argument dat het tijdens een crisis onverstandig leek veel geld voor het leger te reserveren ten grondslag aan deze keuze.

Londonderry liet duidelijk blijken niet gezegend te zijn met een groot gevoel voor de publieke opinie door er in dit klimaat voor te pleiten bommenwerpers te gebruiken bij het handhaven van de orde in de Britse koloniën. Hiermee bracht hij zijn eigen regering ernstig in verlegenheid, te meer daar hij, niet in staat zijn ongelijk te erkennen, bleef volharden in zijn impopulaire overtuiging dat de combinatie van een verzoenende houding tegenover Duitsland en een forse uitbreiding van de luchtmacht de beste garantie op een duurzame vrede bood. Dit en beschuldigingen dat hij de grootte van de Duitse luchtmacht had onderschat, leidden ertoe dat hij in 1935 niet meer terugkeerde in het kabinet, wat hem ernstig kwetste.

Het einde van zijn politieke carrière betekende echter nog lang niet het einde van zijn pogingen Duitsland en Engeland nader tot elkaar te brengen. In de veronderstelling dat hij als privépersoon kon bewerkstelligen wat het Britse diplomatenkorps niet voor elkaar kreeg, begon hij regelmatige bezoeken aan Duitse hoogwaardigheidsbekleders te brengen. Gevleid doordat zij zijn invloed overschatten en hem dus met de *egards* van een belangrijk staatsman behandelden, schreef Londonderry lange brieven aan zijn bekenden binnen de regering om hen van zijn indrukken op de hoogte te stellen en ze ervan te verzekeren dat hij niet twijfelde aan de vreedzame bedoelingen van het Derde Rijk. In Kershaws ogen tekent dit zijn onvermogen persoonlijke relaties en diplomatieke verhoudingen van elkaar te onderscheiden.

Deze pogingen een bondgenootschap tussen Duitsland en Engeland tot stand te brengen, kwamen voort uit zijn obsessie zichzelf na zijn ontslag als minister te rehabiliteren. Bovendien ging hij, volgens Kershaw, gebukt onder de ambitie zijn voorvader Castlereagh, een beroemde diplomaat die op het Congres van Wenen de Britse belangen verdedigde, te evenaren. In zijn pro-Duitse inslag stond hij verre van alleen. Onder de Britse aristocraten en militairen die zich traditioneel vertegenwoordigd zagen in de rechtervleugel van de conservatieve partij, waren velen van mening dat Hitler een noodzakelijke medestander was in de strijd tegen het verfoeide communisme, dat hun positie bedreigde. Naarmate hij aan politiek prestige verloor, radicaliseerde Londonderry tot een *fellow traveller* van het nazi-regime.

Wat Kershaw betreft was zijn strategie van gelijktijdige bewapening en verzoening tot falen gedoemd, gezien Hitlers onverzadigbare dorst naar meer land. Hoewel Londonderry's invloed niet bijzonder groot was, toont *Heulen met Hitler* aan de hand van diens roemloze carrière hoe een aanzienlijk deel van de Engelse bevolking, en daarbinnen met name de conservatieve elite, tot op het laatste moment bleef geloven dat men Hitler kon temmen. Londonderry's beleid was slechts een fanatieke versie van het breder gedragende *appeasement*-ideaal, met het verschil dat waar Hitler in de Britse publieke opinie vaak werd onderschat, Londonderry hem vereerde en daarbij de wens koesterde zelf als groot staatsman de geschiedenis in te gaan.

Amerika als fascistische staat

Vera Rademaker

The plot against America

Philip Roth

Jonathan Cape; € 24,95 391 p.

ISBN 0-224-07453-9

Iffy history, geschiedschrijving waarin een ander scenario wordt beschreven dan zich in het verleden daadwerkelijk heeft voltrokken, is voor serieuze historici eigenlijk *not done*. Tegelijkertijd is speculeren over 'Wat als...' voor velen een heimelijk genoegen. Philip Roth is (gelukkig)

geen historicus en kan de geschiedenis in zijn nieuwste boek *The plot against America* dan ook een andere wending geven. In Roths scenario verliest Franklin Roosevelt in 1940 de presidentsverkiezingen van de fascistoïde Charles Lindbergh, die warme banden onderhoudt met Hitler en nazi-Duitsland. De hoofdpersoon, de zevenjarige joodse Philip – een personage met autobiografische trekjes – vertelt hoe Lindbergh, tot afgrijzen van zijn ouders en eveneens joodse burens, een ware volksheld wordt. Philip ziet met angst en beven toe hoe antisemitisme langzaam het overheidsbeleid en de Amerikaanse maatschappij binnensijpelt en hoe 'Lindy's' presidentschap verdeeldheid zaait in zijn familie.

Roth is wel verweten met *The plot against America* een aanklacht tegen de regering-Bush te hebben geschreven, al ontkent hij dit zelf in alle toonaarden. Naar mijn mening kan het boek gelezen worden als een aanklacht tegen xenofobie in elke vorm. Roth laat zijn licht schijnen over hoe vreemdelingenhaat en gedwongen assimilatie ervaren worden door de slachtoffers. Eén van de sterkste punten van het boek is hoezeer de karakters tot leven komen. Philip en zijn familie en burens zijn echt menselijke, warme figuren en daardoor wordt de onmenselijkheid van het assimilatiebeleid uitvergroot.

Daarnaast is de gedachteoefening van een andere loop van het verleden interessant. De Verenigde Staten werden al voor hun onafhankelijkheid voorgesteld als een 'asiel voor de vrijheid' en een paradijs van gelijke kansen, een mythe die ook vandaag de dag door Amerikanen graag in stand wordt gehouden. Vanuit deze overtuiging, en met de loop van de geschiedenis in het achterhoofd is het moeilijk voor te stellen dat Amerika in de jaren twintig en dertig ten prooi had kunnen vallen aan de extreemrechtse sentimenten die in die tijd in delen van Europa zegevierden. Toch waren ook de Verenigde Staten niet immuun voor antisemitisme en racisme. De Ku Klux Klan bijvoorbeeld, met zijn xenofobe boodschap van *100% Americanism*, beleefde in

de jaren twintig zijn hoogtijdagen. Het ledental van deze beweging in die periode wordt tussen de drie en vijf miljoen geschat - zo'n drie tot vier procent van de bevolking. Dit percentage suggereert een aardig draagvlak voor racisme en antisemitisme. Volgens historici die onderzoek hebben gedaan naar de Klan sloot zijn gedachtegoed inderdaad aan bij al aanwezige sentimenten.

Aan het einde van de jaren twintig desintegreerde de Klan. Vlak daarna werden de Verenigde Staten getroffen door de ergste economische depressie uit hun geschiedenis. De Klan kon geen vuist meer maken en heeft nooit een coherent programma gehad. De kern van haar boodschap vond echter wel weerklank onder de Amerikaanse bevolking. Dat maakt Roths gedachteoefening, die hij jammer genoeg niet in al zijn mogelijke consequenties uitwerkt, alleen maar boeiender. Het is belangrijk er af en toe even bij stil te staan dat de opvatting 'dat overkomt mij niet' niet alleen voor individuen, maar ook voor samenlevingen een naïef uitgangspunt is. Wie toch gerustgesteld wil worden, kan in de bijlage van *The plot against America* lezen hoe het de Verenigde Staten in de Tweede Wereldoorlog werkelijk vergaan is.

Het 'minste kwaad' als wapen tegen het terrorisme

Martijn Lak

Het minste kwaad. Politiek en moraal in het tijdperk van het terrorisme

Michael Ignatieff

Cossee; € 19,90 256 p.

ISBN 90-5936-051-6

Welk kleiner kwaad mag een samenleving begaan als ze naar haar overtuiging wordt geconfronteerd met het grotere kwaad van haar eigen vernietiging? Hoe kan een democratie naar geweldadige middelen als dwang en schending van rechten grijpen, zonder de waarden waarvoor ze staat te vernietigen? Het zijn dit soort vragen waarop Michael Ignatieff, hoogleraar aan de universiteit van Harvard, in *Het minste kwaad. Politiek en moraal in het tijdperk van het terrorisme* een antwoord formuleert. Hij stelt dat, aangezien terroristen de vernietiging van de democratie nastreven, daartegen keihard opgetreden moet worden. Ignatieff is bereid daarin ver te gaan. Hij meent dat extra veiligheidsmaatregelen, zoals bijvoorbeeld inbreuk op rechten en privacy, noodzakelijk zijn om

staten tegen de blinde haat van het terrorisme te verdedigen.

Ignatieff noemt dit kiezen voor 'het minste kwaad'. Uit dat laatste woord blijkt dat de auteur zich er sterk van bewust is, dat het hier ook daadwerkelijk om een kwaad gaat. Hij stelt dan ook dat rechten alleen geschonden mogen worden als aan twee voorwaarden wordt voldaan. Ten eerste moet duidelijk zijn dat effectieve bestrijding van het terrorisme niet kan zonder rechten te schenden. Tegelijkertijd moet die inbreuk tijdelijk zijn en democratisch worden gelegitimeerd door de volksvertegenwoordiging, in het publieke debat en via toetsing door de rechter.

Ignatieff beschrijft niet alleen de gebeurtenissen en discussies sinds 11 september 2001. Zijn schets van de historische achtergrond is zeer sterk. Terrorisme is niets nieuws, zo stelt hij: vanaf het begin van de vorige eeuw zijn staten door verschillende soorten terrorisme bedreigd. Maar, zo toont hij overtuigend aan, er is nog nooit een democratisch regime door op de knieën gedwongen. Dat zou wel kunnen gebeuren als terroristen de beschikking krijgen over chemische-, biologische- en nucleaire wapens. Anders dan in de Koude Oorlog is er geen sprake van *mutually assured destruction*, al was het maar omdat terroristen niet zo eenvoudig te lokaliseren zijn.

Ignatieffs beschrijving van de dilemma's en vraagstukken die de bestrijding van het terrorisme met zich meebrengt, is zonder meer boeiend en meeslepend, al schort mijns inziens hier en daar zijn betoog. Het gevaar dat hij zelf signaleert, namelijk dat het opschorten van bepaalde rechten permanent wordt als de noodsituatie ten einde is of dat regeringen de terroristische dreiging ernstiger voorstellen om maatregelen door te drukken, is namelijk levensgroot aanwezig. Bovendien: hoever ga je om het algemene belang te beschermen zonder de rechten van het individu aan te tasten? Martelen acht Ignatieff bijvoorbeeld uit den boze, maar preventieve hechtenis en niet-lichamelijke dwangmiddelen als uitputting moeten volgens hem mogelijk zijn als de verdachte beschikt over informatie waarbij het om mensenlevens gaat. Hij begeeft zich daarmee op glad ijs: de stap naar daadwerkelijk martelen is dan niet zo heel groot meer. En dan zit je inderdaad voor je het weet, zoals Anet Bleich in *de Volkskrant* onlangs zeer terecht stelde, in 'een Abu Ghraib-achtige toestand'.

Dat doet verder niks af aan de kracht en meeslependheid van Ignatieffs betoog. Maar zijn stelling dat 'we soms ter bescherming van de democratie noodgedwongen dingen moeten doen die de door de democratie zo fundamenteel geachte waardigheid aantasten' is niet helemaal bevredigend. Niettemin beantwoordt Ignatieff op fraaie en erudiete wijze en met veel oog voor de historische achtergrond veel van de hierboven gestelde vragen.

In Bewaring

De expositie toont voorwerpen die joodse Nederlanders begin jaren veertig in bewaring hebben gegeven aan burens en vrienden om te voorkomen dat hun spullen in handen vielen van de bezetter.
t/m 10 april, Nationaal Monument Kamp Vught

Marokko

In 2005 worden 400 jaar betrekkingen tussen Marokko en Nederland gevierd. In het kader van dat jubileum opent de Nieuwe Kerk dit jaar een winter-tentoonstelling met topstukken uit Marokkaanse musea en bibliotheken. Daarbij wordt ruim aandacht geschonken aan de verschillende culturen die Marokko ervaren heeft: van Carthagers en Romeinen tot de hedendaagse bewoners.
17 december t/m 17 april, De Nieuwe Kerk (Amsterdam)

Fototentoonstelling Prins Bernhard

Op deze tentoonstelling is het foto- en filmarchief van Prins Bernhard in de Tweede Wereldoorlog te zien.
t/m 17 april, Verzetsmuseum (Amsterdam)

Filmaffiches

Filmaffiches zijn zestig jaar in Nederland. Dit is de aanleiding voor deze expositie waar veel affiches te bewonderen zijn.
t/m 25 april, Hoofdgebouw VU Amsterdam

Molukse foto's

Deze expositie toont foto's waarop de Molukse geschiedenis en cultuur te zien is. Veel foto's komen uit particulier bezit en worden voor het eerst tentoongesteld.
Moluks Historisch Museum, t/m 8 mei.
(Utrecht)

Oosterse weelde

De invloed van het Midden-Oosten en de Maghreb op Nederland en Europa staan in deze expositie centraal. Deze is terug te zien in de verhalen van Karl May

maar ook in de illustraties bij de verhalen van 1001-Nacht.
t/m 10 mei, Universiteitsbibliotheek Leiden

Zeemansleven

Met foto's, schilderijen, persoonlijke voorwerpen en verhalen geeft deze ten-

toonstelling een beeld van het zware leven van een zeeman.
t/m 22 mei, Maritiem Museum (Rotterdam)

Jaren vijftig

Deze tentoonstelling belicht Nederland in de jaren vijftig aan de hand van kunstwerken, bioscoopjournaals en radio- en televisieprogramma's.
t/m 22 mei, Noordbrabants Museum (Den Bosch)

Schoppen tegen het gezag

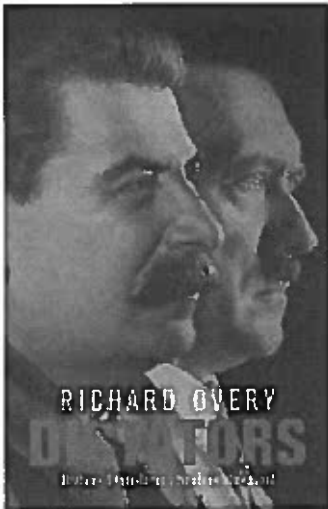
Al in de periode van de Republiek maakten Rotterdammers het de overheid lastig. Toen was het Kaat Mossel, recent Pim Fortuyn. Aan de hand van pamfletten, schilderijen en zelfs voorwerpen uit *Pallaço di Pietro* toont deze tentoonstelling de geschiedenis van rebels Rotterdam.
t/m 31 mei, Historisch Museum (Rotterdam)

Het Kwaad

Met meer dan 500 heel verschillende objecten wordt het verhaal verteld van de strijd van de mens tegen het Kwaad. Een strijd die in alle culturen en door de hele geschiedenis heen voorkomt.

t/m 12 september, Tropenmuseum (Amsterdam)

R. Overy, *Dictators* (De Bezige Bij; 2005) 767 p., € 39,90
ISBN 90-2341-309-1.

De regimes van Stalin en Hitler waren vreed en onmenselijk. Toch hadden beide dictators een grote aanhang onder de bevolking. Veel mensen geloofden dat de terreur een hoger doel diende en steunden de machthebbers. Richard Overy stelt de vraag hoe de steun van de bevolking werd veroverd en verdiept zich in de denkwereld van Stalin en Hitler en de mensen om hen heen. Hoe functioneerden de beide dictaturen? Hoe werd de hechte band tussen dictator en volk gesmeed? Op welke morele gronden werd het regime gerechtvaardigd? Welke rol speelde het zorgvuldig ontworpen vijandbeeld, de scheidslijn tussen eigen

volk en vreemden? Welke idealen en beloften werden uitgedragen? Hoe werd de onderdrukking representatief gemaakt? Overy schetst de greep naar de macht van Hitler en Stalin, en vertelt hoe ze hun bevolking manipuleerden en domineerden. Hij reconstrueert de cultuur, opvattingen en frustraties van destijds, en benadrukt de coherentie en rationaliteit van hun denkwereld.

D. Hellema en H. Reidling (red.), *Humanitaire interventie. Een omstreden fenomeen* (Boom; verwacht april 2005) 350 p., € 29,90 ISBN 90-8506-114-8.

Humanitaire interventie is een belangrijk, veel besproken en omstreden fenomeen in de hedendaagse internationale politiek. Het is de kern van veel internationale vraagstukken. Heeft een land (bijvoorbeeld de Verenigde Staten) of een organisatie (de Verenigde Naties of de NAVO) het recht in te grijpen bij een humanitaire catastrofe – bij ernstige schendingen van de mensenrechten bijvoorbeeld? Of moet, wat er ook gebeurt, de nationale soevereiniteit van een land worden gerespecteerd? Dit dilemma doet zich keer op keer voor. Vaak wordt ervoor gekozen in te grijpen: in Irak (1990 en 1991), Somalië (1992), Haïti (1994), Bosnië (1995), Kosovo (1999), Oost-Timor (1999) en wederom Irak (2003). Maar soms ook niet of pas heel laat, zoals in Rwanda en nu in Soedan. Dit boek behandelt het probleem van de humanitaire interventie in historisch en theoretisch perspectief en geeft een aantal casussen. Met bijdragen van onder andere Peter Baehr, Floribert Baudet, Anique van Ginneken en Bob de Graaff.

De Romeinse jongeman
Martijn Goudriaan

Literatuur:

- Eyben, E., *De jonge Romein volgens literaire bronnen der periode ca. 200 v. Chr. tot ca. 500 na Chr.* (Brussel 1977).
- Eyben, E., *De Onstuimigen. Jeugd en ondeugd in het Oude Rome* (Kampen 1987).
- Eyben, E., *Restless Youth in Ancient Rome* (Londen 1993).
- Gagniers, J. des ed., *Laodicée du Lycos : le nymphée : campagnes 1961-1963* (Quebec 1969) 323-4.
- Harlow, M. en R. Lawrence, *Growing up and growing old in Ancient Rome: a life course approach* (Londen 2002)
- Karras, M. en J. Wiesehöfer, *Kindheit und Jugend in der Antike: Eine Bibliographie* (Bonn 1981).
- Kaser, M., *Das Römische Privatrecht I* (München 1955-1959).
- A.W. Lintott, 'The tradition of violence in the annals of the early Roman Republic', *Historia* 19 (1970) 24-29.
- Nordberg, H., *Biometrical notes* (Helsinki 1963).
- H.W. Pleket, 'Collegium Iuvenum Nemesiorum: A note on ancient youth-organisations', *Mnemosyne* 22 (1969) 281-298.
- Pleket, H.W., 'Licht uit Leuven over de Romeinse jeugd?', *Lampas* 12 (1979) 173-192.
- Rawson, B., *Children and childhood in Roman Italy* (Oxford 2003).
- Robert, L., *Opera minora selecta: épigraphie et antiquités grecques I & IV* (Amsterdam 1969-1990).
- Saller, R.P., 'Man's age at marriage and its consequences in the Roman family', *Classical Philology* 82 (1987) 21-34.
- Syme, R., 'Marriage ages for Roman senators', *Historia* 36 (1987) 318-332.

Building images of cities

Pascal Viskil

Literatuur:

Laurence, R. 'Writing the Roman metropolis', in: H. Parkins (ed.), *Roman urbanism. Beyond the consumer city* (London/New York 1997) 1-20.

Raban, J. *Soft city* (London 1974).

A. Scobie, 'Slums, sanitation and mortality in the Roman world', *Klio* 68 (1986): 399-433.

Hygiëne in het oude Rome

Hanna Leijen

Literatuur:

Juvenalis, *Satiren*; vertaald door M. d'Hane-Scheltema (Amsterdam 2003 herziene druk)

R. Laurence, 'Writing the Roman metropolis', in: Helen M. Parkins, *Roman urbanism. Beyond the consumer city* (Londen en New York 1997) 1-20.

L. Mumford, *The city in history* (Londen 1961)

J. Raban, *Soft city* (Londen 1974)

A. Scobie, 'Slums, sanitation and mortality in the Roman world', *Klio* 68 (1986): 399-433.

John E. Stambaugh, *The ancient Roman city* (Baltimore 1989)

Propaganda of piëteit?

Pauline Jansen en Klaartje van Lakwijk

Literatuur:

Algemeen:

Burkert, W., *Greek Religion* (Cambridge/Massachusetts 1985)

Davies, J.K., 'Religion and the state' in: *Cambridge Ancient History IV*² (Cambridge 1988) 368-88.

Dillon, M., *Girls and women in Classical Greek Religion* (Londen/New York 2002)

Garland, R.S.J., 'Religious Authority in Archaic and Classical Athens' in: *Annual of the of the British School at Athens* 79; 75-123 .

Garland, R.S.J., *Introducing New Gods. The Politics of Athenian Religion*. (New York 1992).

Mikalson, J.D., 'Religion in the Attic demes' in: *Am. Journ. of Philology* 98.

(1977) 424-35.

Parke, H.W., *Festivals of the Athenians* (Londen/New York 1977).

Parker, R., *Athenian Religion: A History* (Oxford 1996).

Schlaifer, R., 'Notes on the Athenian public cults' in: *Harvard Studies in Classical Philology* 51 (1940) 233-66.

Kybele:

Burkert, W., *Ancient Mystery Cults* (Cambridge 1987).

Robertson, N., 'The Ancient Mother of the Gods. A Missing chapter in the history of Greek religion' in: E.N. Lane (ed.), *Cybele, Attis and related cults: essays in memory of M.J. Vermaseren*, (Leiden/New York/Keulen, 1996).

Roller, L., 'Reflections of the mother of Gods in Attic Tragedy' in: E.N. Lane (ed.), *Cybele, Attis and related cults: essays in memory of M.J. Vermaseren*, (Leiden/New York/Keulen 1996).

Roller, L.E., *In search of God the mother* (Berkeley 1999).

Shear, T.L., 'The Persian Destruction of Athens' in: *Hesperia* 62 (1993) 383-482.

Thompson, H.A. en R.E. Wycherly, *The Athenian Agora XIV. The agora of Athens* (Princeton, 1972).

Wycherly, R.E., *The Athenian Agora III. Literary and Epigraphical Testemonia* (Princeton, 1957).

Bendis:

Beschi, Luigi, 'Bendis, The Great Goddess of the Thracians, in Athens' in: *Orpheus* I (1990) 29-36.

Beschi, L., 'Culti Stranieri e Fondazioni Private nell'Attica Classica: Alcuni Casi' in: *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* LXXX, (2002) 13-41.

Ferguson, William Scott, 'The Attic Orgeones' in: *Harvard Theological Review* 37 II (1944) 61-140.

Garland, Robert, *The Piraeus. From the fifth to the first century B.C.* (Londen, 1987).

Montepaone, Claudia, 'Bendis Tracia ad Atene: l'Integrazione del 'Nuovo' Attraverso Forme dell'Ideologia' in: *Annali. Sezione di Archeologia e Storia Antica. Dipartimento di Studi del Mondo Classico e del Mediterraneo Antico* XII (1990) 103-121.

Nilsson, Martin P., 'Bendis in Athens', in: *From the Collections of the New York Carlsberg Glyptothek* III (1942) 169-188.

Pettazzoni, Rafaele, *Essays on the History of Religions* (Leiden, 1951).

Simms, Ronda R., 'The Cult of the Athenian Goddess Bendis in Athens and Attica' in: *Ancient World* 18 (1988) 59-76.

